

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Dövlət Universiteti

ABBASOV CÜMŞÜD RÜSTƏM OĞLU

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI
VƏ SOSİAL COĞRAFİYASI

BAKI – 2005

Elmi redaktoru:

c.e.n., dos. İ.S.OSMANOV

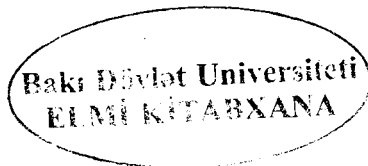
Rəyçilər:

c.e.d., prof. C.N.İSMAYILOV

c.e.n., b.e.i. N.Ə.PAŞAYEV

91(414.1)
* A13

25852a

GİRİŞ

1991-ci il oktyabrın 18-dən müstəqil dövlət olan Azərbaycan Respublikası 38°24' şimal enlikləri ilə 44°46'–50°50' şərq uzunluqları arasında, Avropa ilə Asiyanın birləşdiyi əlverişli coğrafi mövqedə yerləşmişdir. Dünyanın bir çox dövlətləri ilə ucuz su yolu vasitəsilə əlaqə saxlamaq üçün şərqdə Xəzər dənizi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir, qərbdən isə Qara dənizə çıxmaq üçün əlverişli quru nəqliyyat sisteminə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min kv. km, sərhədlərinin ümumi uzunluğu isə 2850 km-ə yaxındır. Azərbaycanın ərazisi şimaldan cənuba doğru 400 km, qərbdən şərqə doğru isə 500 km məsafədə uzanır. O, şərq tərəfdən şimaldan cənub sərhəddinə kimi 800 km-dən artıq bir məsafədə Xəzər dənizi ilə əhatələnmişdir. Azərbaycan Respublikası cənubdan İran (618 km) və Türkiyə (11 km), qərbdən və cənub-qərbdən Ermənistan (766 km), şimal-qərbdən Gürcüstan (340 km), şimaldan isə Rusiya Federasiyası (289 km) dövlətləri ilə sərhədlənir.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə sərhədləri sovetlər dövründə müəyyən edilmişdir. Müstəqilliyimiz dövründə isə sərhədlərin delimitasiyasına yenidən baxılır.

Sərhədlərdən mallar və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsinə, qaçaqmalçılığa və kömrük işi sahəsində cinayətlərə qarşı mübarizə aparılmasına Dövlət Kömrük Komitəsi xidmət göstərir. Respublika sərhədlərində Balakən, Samux, Qırmızı körpü, Astara, Poylu, Culfa, Sədərək, Bakı dəniz və hava limanlarında və s. kömürük məntəqələri fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi əlverişli təbii-iqlim şəraitinə və zəngin təbii sərvətlərə malikdir. Respublikanın sənayesində neft-qaz çıxarma və emalı, kimya və neft kimya, metallurgiya, maşınqayırma, toxuculuq, yeyinti və s., kənd təsərrüfatında

isə taxılçılıq, pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik, tütünçülük, çayçılıq, tərəvəzçilik, heyvandarlıq və s. əsas yer tutur. Respublikada istehsal olunan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının bir hissəsi, o cümlədən neft və neft məhsulları, neft maşınqayırma avadanlıqları, elektrotexnika maşınları, pambıq və ipək lifləri, şərab məhsulları və s. bir çox xarici ölkələrə ixrac olunur.

Azərbaycan özünün yeraltı və yerüstü sərvətlərinin zənginliyinə görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələri sırasında durur. Əgər bu sərvətlərdən səmərəli və kompleks şəkildə istifadə edilərsə, Azərbaycan dünyanın ən varlı ölkələrindən biri olar. Azərbaycan siyasi cəhətdən də ildən-ilə inkişaf edir və dünyada tanınır. 1992-ci ildən BMT-nin və Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, 1997-ci ildən GUAM-birliyinin, 2001-ci ildən isə Avropa Şurasının fəal üzvüdür.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyasını dərinləndirən öyrənmək üçün yazılmış əsərlər müstəqilliyimiz və bazar iqtisadiyyatı şəraitində köhnə sayılır və müasir tələbatla tam cavab vermir. Müəllifin 1998-ci ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası» kitabı yenidən işlənilmişdir. Respublikamızın müstəqilliyi dövründə və bazar iqtisadiyyatı şəraitində son iqtisadi və siyasi materiallarından, xüsusilə «2004-2008-ci illərdə Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı» Dövlət Proqramından istifadə olunmuş və struktur dəyişiklikləri edilmişdir. Müəllif hər bir sahə üzrə öz təklif və mülahizələrini söyləmişdir. Ümumiyyətlə, özünün strukturu və məzmunu cəhətdən əvvəlki ədəbiyyatlardan xeyli fərqlənir. Lakin buna baxmayaraq kitabda qüsurlar və çatışmazlıqlar istisna olunmur. Onları tapıb üzə çıxaran oxuculara müəllif qabaqcıdan öz təşəkkürünü bildirir.

TƏBİİ ŞƏRAİTİ VƏ TƏBİİ EHTİYATLARI

Əhalinin məskunlaşmasında, təsərrüfat sahələrinin yerləşdirilməsində və inkişafında təbii şərait və təbii ehtiyatlar mühüm rol oynayır. Ona görə də respublikanın təbii şəraitinin və təbii ehtiyatlarının iqtisadi-coğrafi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi zəruridir.

Azərbaycanın ərazisinin beşdə üç hissəsi (60%-ə qədər) dağlıqdır. Burada Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağ sistemlərinin bir hissələri mövcuddur. Ərazidə dəniz səviyyəsindən ən hündür nöqtə Böyük Qafqaz hissəsində Bazardüzü (Qəbələ rayonu ərazisində) zirvəsidir (4466 m). Dəniz səviyyəsindən ən alçaq sahə isə (Neftçala rayonu ərazisində) Kürəgzi ərazidədir (-28 m).

Azərbaycanın mərkəzi hissəsində qərbdən şərqə (250 km) və şimaldan cənuba (150 km) doğru uzanan geniş Kür-Araz ovalığı yerləşmişdir. Relyefin belə xüsusiyyət forması əhalinin ərazidə məskunlaşmasına, təsərrüfat sahələrinin ərazi və sahə strukturunun formalaşmasına və inkişafına şübhəsiz öz təsirini göstərir.

Əsasən subtropik iqlim qurşağı zonasında yerləşən Azərbaycanın iqlimi özünün müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Yer kürəsində mövcud olan 11 iqlim tipindən 9-na (burada yalnız tropik və savanna iqlim tipləri yoxdur) Azərbaycanın ərazisində rast gəlinir. Respublika ərazisinin xeyli hissəsi quru və rütubətli subtropik iqlim xüsusiyyətlərinə malikdir. Böyük Qafqaz sıra dağları şimaldan gələn soyuq hava kütləsinin Azərbaycan ərazisinə daxil olmasının qarşısını alır və burada əlverişli şəraitə malik olan özünəməxsus isti və yumşaq iqlim tipi yaradır. Buna baxmayaraq, Xəzər dənizi üzəri ilə respublikanın şərq hissələrinə, xüsusən Abşeron yarımadası rayonuna şimaldan «Xəzri» (bəzən bu küləklər payız və qış aylarında tufana çevrilir), cənubdan isti «Gilavar» küləkləri daxil

ola bilir. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, bu hakim küləklərin enerjisindən istifadə etmək üçün çox böyük potensial imkanlar vardır. Hazırda bu küləklərin gücündən Abşeron yarımadasında yalnız yeraltı suların çıxarılmasında istifadə olunur.

Azərbaycanın ən isti keçən ərəziləri Kür-Araz ovalığı, Abşeron və Naxçıvan MR-nın Arazboyu rayonları hesab olunur. Bu ərəzilərdə yay aylarında havanın temperaturu bəzən 40° -dən artıq olur. Günəş radiasiyasının miqdarına görə Azərbaycan MDB-də yalnız Orta Asiya respublikalarından sonra 2-ci yeri tutur. Azərbaycanın bol günəş enerjisinin əsasında elektrik stansiyalarının tikilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Respublika ərəzində qış aylarında (əsasən yanvarda) havanın orta temperaturu düzənliklərdə 0° , bəzən isə -15 , -20° -yə (Naxçıvan ərəzində) qədər enir. Respublikada ən çox yağıntı Lənkəran-Astara rayonuna (1200-1700 mm), ən az yağıntı isə Abşeron və Qobustan rayonlarına (200-250 mm) düşür. Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz dağlıq rayonlarında bəzən güclü dolu və yağıntı düşür ki, bu da xalq təsərrüfatına çox böyük ziyan vurur. Şamaxı, Xanlar, Naxçıvan, Qarabağ və s. rayonlarda doluya qarşı xüsusi artilleriya qurğularından istifadə olunur.

Kənd təsərrüfatının inkişafı və onun sahələr üzrə ərazi təşkilili bilavasitə iqlimin təsirindən asılıdır. Xüsusilə havanın temperaturu və rütubətliliyi bitkilərin vegetasiyasına çox böyük təsir göstərir. Məsələn, Abşeron və Lənkəran-Astara rayonlarında havanın temperaturu arasında az fərq olmasına baxmayaraq, rütubətin azlığından Abşeronda suvarma şəraitində quru subtropik (əncir, üzüm, badam, zəfəran, zeytun və s.), Lənkəran-Astara zonasında isə rütubətin çoxluğundan çay, feyxoa, sitrus meyvələri və s. bitkiləri və meyvələr yetişdirilir.

İqlim ehtiyatları kənd təsərrüfatı istehsalının ən mühüm və ən vacib amili hesab olunur ki, bu da aqroiqlim adlandırılır. Aq-

roiqlim ehtiyatlarına kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində istifadə olunan günəş enerjisi, təbii isti, rütubət, külək enerjisi, bitkilərin vegetasiya dövrünün uzunluğu və digər iqlim üsürləri daxildir. Azərbaycanın məşhur iqlimşünas alimi, prof. Ə.C.Əyyubov Azərbaycan ərazisini Kür-Araz, Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Talış və Naxçıvan aqroiqlim vilayətlərinə ayırmışdır.

Kür-Araz aqroiqlim vilayətində yüksək termik ehtiyatlarının istifadəsini məhdudlaşdıran əsas amil olan rütubətin çatışmazlığı üzündən ərazidə əsasən pambığın, tərəvəzin, dənli bitkilərin və s. becərilməsində sını suarmaya çox böyük tələbat vardır. Qış ayları yumşaq və mülayim keçdiyinə görə burada nar, zeytun, əncir, badam, xurma, heyva və s. kimi quru subtropik bitkilərin yetişdirilməsinə əlverişli imkan yaradır. Kür-Araz aqroiqlim vilayətində kənd təsərrüfatının əsas istiqaməti pambıqçılıq, taxılçılıq, üzümçülük və tərəvəz-bostançılıqdır. Texniki tərəqqinin imkanlarından səmərəli istifadə etdikdə Kür-Araz aqroiqlim vilayətində kənd təsərrüfatı sahələrindən yüksək məhsul götürmək imkanı əldə olunur.

Böyük Qafqaz aqroiqlim vilayətində yüksək dağ silsiləsinin təsirindən ərazidə əlverişli qışlama, yay aylarında havada durgunluq, yüksək temperatur şəraiti yaranır və yağıntuların miqdarı xeyli artır. Bu aqroiqlim vilayətində torpaqda nəmlik yüksək olduğu üçün rütubətsevən tütün, qarğıdalı, çəltik, qazanlıq gülü, çay kolları və s. kimi bitkilər becərilir. Vilayətdə qərzekli meyvələr-qoz, fındıq, şabalıd və s. kimi meyvələrin yetişdirilməsinə də aqroiqlim ehtiyatları müsbət təsir göstərir. Böyük Qafqaz aqroiqlim vilayətinin Abşeron yarımadası hissəsində quru subtropik bitkilər (zeytun, üzüm, zəfəran, badam, püstə, tərəvəz və s.) yetişdirilir və yüksək məhsuldarlıq əldə olunur.

Kiçik Qafqaz aqroiqlim vilayətinin xeyli hissəsinin iqlim şəraiti kənd təsərrüfatının inkişafı üçün daha əlverişlidir. Burada

əkinciliyin əsas istiqaməti taxılçılıq, üzümçülük, kartofçuluq, meyvəçilik və s. ibarətdir. Vilayətin yay otlaq sahələri heyvandarlığın inkişafı üçün zəmin yaradır. Vilayətin cənub yamacının ərazisində (xüsusilə Arazboyunda) günəş istisi ehtiyatının daha çox olması burada nar, xurma, əncir, heyva və s. kimi quru subtropik meyvə və bitkilərin yetişdirilməsinə əlverişli imkan yaradır.

Talış aqroiqlim vilayəti özünün fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinə görə respublikanın digər aqroiqlim vilayətlərindən kəskin fərqlənir. Ona görə də burada özünəməxsus aqroiqlim şəraiti yaranmışdır. Böyük termik ehtiyatlar və zəngin rütubət burada rütubətsevən subtropik bitkilərin yetişdirilməsinə əlverişli aqroiqlim şəraiti yaradır. Vilayət respublikanın ən yüksək məhsuldarlığa malik olan rütubətli subtropik aqroiqlim zonası hesab olunur. Burada çay kolları, sitrus meyvələri, o cümlədən feyxo, limon, narıngi, eləcə də tərəvəz və s. bitki və meyvələr yetişdirilir.

Naxçıvan aqroiqlim vilayətinin ərazisində kəskin kontinental iqlim xarakteri müşahidə olunur. Qışın nisbətən sərt, yayın isə daha isti keçməsi burada subtropik bitkilərin yetişdirilməsi şəraitini xeyli dərəcədə çətinləşdirir. Lakin buna baxmayaraq, ərazidə ərik, şaftalı, üzüm, qoz, badam və s. meyvələrin yetişdirilməsinə imkan yaranmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu meyvə ağacları ayrı-ayrı illərdə qışın sərt keçən şaxtılı aylarında məhv olmaq dərəcəsinə çatırlar. Arazboyu ərazilərdə uzunmüddətli güclü günəş radiasiyası və yüksək termik müşahidə edildikdə taxıl, tütün, üzüm, tərəvəz-bostan və s. kimi bitkilərin yetişdirilməsi üçün süni suvarmadan geniş istifadə edilir və nəticədə yüksək məhsuldarlıq əldə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublika ərazisinin xeyli hissəsi (xüsusilə Kür-Araz ovalığı) quraq sahələrə aiddir. Ərazidə isti ehtiyatlarının çox, yağıntuların isə azlığı əkinçilikdə süni suvarmadan geniş istifadə olunmasını tələb edir.

Torpaq və iqlim şəraitinin səmərəli istifadə olunması üçün respublika ərazisindəki su ehtiyatlarından düzgün istifadə olunması və onlara qənaət edilməsi vacibdir.

Azərbaycanın su balansında çayların rolu böyükdür. Lakin çox təəssüf ki, respublikamızın ərazisində çay şəbəkəsi bir o qədər də sıx deyildir. Quru düzənlik ərazilərdə çay şəbəkəsi seyrək, dağlıq hissələrdə isə nisbətən sıxdır. Respublikanın ən böyük çayı qərbdən şərqə doğru axan Kürdür. Ümumi uzunluğu 1515 km olan Kür çayının Azərbaycan ərazisində uzunluğu 900 km-ə çatır ki, bunun da suvarmada çox böyük əhəmiyyəti vardır. Kür çayı üzərində Şəmkir, Mingəçevir, Yenikənd və Varvara kimi su anbarları yaradılmış, su-elektrik stansiyaları tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu su anbarlarından suvarma məqsədilə də geniş istifadə olunur. Kür çayından içməli su kimi də istifadə olunur. Kür çayından Abşeronu çəkilməmiş iri su kəməri Bakı-Sumqayıt sənaye qovşağını içməli su ilə müntəzəm olaraq təmin edir. Kür çayı ağzından Yevlax şəhərinə qədər az da olsa gəmiçilikdə istifadə olunur. Respublikanın ikinci iri çayı hesab olunan Araz çayından da suvarmada geniş istifadə olunur. Onun Naxçıvan ərazisində iri su anbarı və su-elektrik stansiyası tikilmişdir. Tərtər çayı üzərində də su anbarı yaradılmış və su-elektrik stansiyası tikilmişdir. Samur, Türyançay, Lənkərançay, Girdmançay və s. çayların çox böyük təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Şəki-Zaqatala ərazisində olan çaylar yaz və yay aylarında leysan yağışlar zamanı daşır, sel hadisələri yaradır və bununla da təsərrüfata çox böyük ziyan vurur.

Azərbaycanın ərazisində Göygöl, Hacıqabul, Sarısu, Batabat, Ağgöl, Maralgöl və s. kimi göllər, eləcə də Mingəçevir, Şəmkir, Sərsəng, Xanbulançay, Ceyranbatan, Nohurqışlaq və s. su anbarları böyük təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edir. Bu su anbarlarının suvarma və enerji əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsində mühüm əhəmiyyətə

malikdirlər. Məsələn, Mingəçevir su anbarı şəhərin şirin su ilə təchizatını həyata keçirir. Ceyranbatan su anbarı isə Bakı və Sumqayıt sənaye mərkəzlərini və onların aqlomerasiyasını içməli su ilə müntəzəm olaraq təmin edir.

Respublikanın su təchizatında yeraltı su mənbələri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə düzənlik və Abşeron rayonlarında artezian quyuları vasitəsilə yeraltı sular üzə çıxarılır və ondan içməli su kimi və suvarmaq məqsədilə geniş istifadə olunur. Kür-Araz ovalığında yeraltı sular 5-20 m, Abşeronda isə 6-40 m dərinliklərdən çıxarılır.

Azərbaycanın şərq sahillərini başdan-başa əhatə edən Xəzər dənizinin respublikamız üçün əhəmiyyəti müstəsnaadır. Dəniz Azərbaycanın iqliminin formalaşmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı, onun zəngin sərvətlərindən, xüsusən neft və qaz hasilatında onu əhatə edən ölkələr arasında respublikamız qabaqcıl yer tutur. Respublikada ovlanan balığın 95%-dən çoxu Xəzər dənizinin payına düşür. Onun duzlu suyunu şirinləşdirməklə, yararlı hala salınması da respublikamız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın torpaq və bitki örtüyü yüksəklik qurşağına uyğun olaraq yayılmışdır. Düzənlik ərazidə boz və qonur yarımsəhra və şoranlı torpaqlar, dağətəyi və dağlıq zonalarda isə şabalıdı və dağ-çəmən torpaqlara rast gəlinir. Düzənlik sahələrdəki torpaqlarda süni suvarma şəraitində kənd təsərrüfatı bitkiləri yaxşı yetişir və yüksək məhsul verir. Dağətəyi şabalıdı torpaqlarda dəmyə şəraitində taxıl, kartof, üzüm və s. bitkiçilik inkişaf etdirilir. Düzənlik ərazilərdə bitən yarımsəhra bitkiləri heyvandarlığın yem bazasını təşkil edir və onlardan qış otlaqları kimi istifadə olunur. Dağlıq sahələrdə dağ-çəmən bitkiləri heyvandarlığın yay otlaq əraziləridir. Bir çox ot bitkiləri və yabanı meyvələrdən müalicə məqsədilə geniş istifadə olunur.

Respublika ərazisində heyvanat aləmi də bitki və iqlim xüsusiyyətinə uyğun olaraq məskunlaşmışdır. Hər bir heyvanat aləmi özünəməxsus təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edir. Məsələn, yarımsəhra rayonlarda məskən salmış gürzə ilanlarından müalicə əhəmiyyətli zəhərin alınmasında, meşələrdəki heyvan və quşlardan ovçuluqda istifadə olunması mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir.

Azərbaycanın ərazisi zəngin və rəngarəng təbii sərvətlərə malikdir. Dövlət Geologiya İdarəsinin hesablamalarına görə Azərbaycan Respublikası ərazisində təkcə yeraltı mineral ehtiyatlarının (neft, qaz, su buraya daxil deyildir) ümumi dəyəri 35 mlrd. ABŞ dollarına bərabərdir.

Respublikanın ən mühüm sərvəti neft və qazdır. Bu ehtiyatlar ərazinin düzənlik sahələrində, Xəzərsahili və dənizin şelf zonasında cəmləşmişdir. Hazırda istər quruda və istərsə də dəniz akvatoriyasında 50-yə yaxın neft və qaz yataqları istismara verilmişdir. Bu yataqların potensial ehtiyatlarının indiyədək yalnız üçdə birindən istifadə olunmuşdur. Respublika ərazisində mövcud neft və qaz ehtiyatlarının çox hissəsi Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorundadır.

Abşeron yarımadası və onun dəniz akvatoriyasından başqa, Muğan-Salyan, Gəncə-Qazax, Dəvəçi-Siyəzən və s. rayonlarda da neft və qaz ehtiyatları vardır. Əgər hazırkı səviyyədə neft çıxarılsa (ildə 12-13 mln. t), bu qədər ehtiyat respublikanın tələbatını 120-150 il müddətində ödəyə bilər. Qarşıda duran əsas problemlərdən biri bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə, ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Azərbaycanda, onun Kiçik Qafqaz hissəsində zəngin dəmir filizi yatağı Daşkəsəndə cəmləşmişdir. Burada dəmir filizinin ehtiyatı 255 mln. t hesablanmışdır. 1954-cü ildən istifadəyə veril-

miş Daşkəsən filizsaflaşdırma kombinatından Gürcüstanın Rustavi şəhərinə ildə 800-900 min t filiz konsentratı göndərilirdi.

Daşkəsən rayonundakı Zəylik yatağında alüminium sənayesinin mühüm xammalı olan alunit ehtiyatları vardır. Bu yataqda alunitin ehtiyatı 174 mln. t təşkil edir. Alunit Gəncə alüminium gili zavodunda emal edildikdən sonra Sumqayıt alüminium zavoduna göndərilir və burada alüminium metalı ərintisi alınır. Daşkəsəndə həmçinin kobalt, molibden, qızıl və s. kimi qiymətli filiz ehtiyatları da vardır.

Gədəbəy rayonu ərazisində mis ehtiyatı vardır. Hələ Çar Rusiyası dövründə almanlar və ruslar mis ərintisini rafinadlaşdıraraq xaricə aparmışlar. Hələlik Gədəbəydəki mis ehtiyatlarından sənaye əhəmiyyətli istifadə olunmur.

Əlvən metallurqiyanın digər xammalı olan polimetal ehtiyatlarına Naxçıvan MR (Gümüşlü, Paraqaçay və s.), Balakən (Filizçay), Ağdərə (Mehmana) və s. rast gəlinir.

Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu ərazisində, Ordubadın Tivi və Zəngilanın Vejnəli kəndləri yaxınlığında və Daşkəsəndə qızıl ehtiyatları mövcuddur. Təkcə Daşkəsəndə qızılın ehtiyatı 100-150 t hesablanmışdır.

Respublika ərazisində civə ehtiyatları da aşkar edilmiş və istifadəyə verilmişdir. Civə yataqları Kiçik Qafqazın cənub-qərb hissəsində və Naxçıvan MR ərazisindədir.

Kimya sənayesinin inkişafı üçün xammal ehtiyatlarına respublikanın bir çox rayonlarında rast gəlinir. Xanlar rayonu ərazisində Çıraqdərə yatağında sulfat turşusu istehsalı üçün xammal-kükürd kolçedanı ehtiyatı vardır. Yataqdan 1918-1920-ci illərdən istifadə olunmuşdur. Naxçıvan MR ərazisindəki Duzdağ və Hehrəm daş duz ehtiyatları özünün zənginliyinə görə Qafqazda birinci yeri tutur. Bu yataqlarda duzun ehtiyatı 400 mln. t hesablanmışdır. Daşkəsən yaxınlığındakı Çovdar yatağından çıxarılan barit mine-

ralından neftçıxarma və başqa sənaye sahələrində istifadə olunur. Abşeron və Neftçala rayonları ərazilərindəki yeraltı neft buruq suları yod-brom istehsalı üçün qiymətli xammal hesab olunur. Abşerondakı göllərin duz ehtiyatları tükənməzdir. Bu duz ehtiyatlarının əsasənda burada kimya sənayesinin bir çox səhələrini, o cümlədən soda istehsalını yaratmaq olar.

Respublika ərazisində tükənməz miqdarda müxtəlif tikinti materialları ehtiyatı vardır. Bu tikinti materiallarından, daş, mərmer, qum, əhəng, gil, gips və s. göstərmək olar. Tikinti daşlarının ehtiyatı əsasən, Abşeron, qərb zona və Qarabağ rayonlarında cəmləşmişdir. Sement istehsalı üçün təbii əhəng, mergel və gil ehtiyatları Abşeron yarımadasında, Tovuz, Ağdam və s. kimi rayonlarda yayılmışdır.

Daşkəsəndə, Xankəndində və Naxçıvanda mərmer ehtiyatları vardır. Çay vadilərində və yataqlarında çmçıl, qum ehtiyatlarından tikintidə geniş istifadə olunur. Qarabağ zonasında vulkanik mənşəli tikinti daşları ehtiyatı cəmləşmişdir.

Azərbaycanın Kiçik Qafqaz və Naxçıvan MR ərazisində süfrə və müalicə əhəmiyyətli yeraltı mineral su ehtiyatları vardır. bu mədənlər sularından Kəlbəcər rayonundakı «İstisu», Şahbuz rayonu ərazisindəki «Badamlı», «Vayxır», və «Sirab», Şuşa rayonundakı «Turşsu», «Şırlan» və s. göstərmək olar. Abşerondakı «Şıxov», «Suraxanı», Dəvəçi rayonundakı «Qalaaltı», Lənkəran və Masallı ərazisində «İstisu» və s. kimi mədənlər suları böyük müalicə əhəmiyyəti kəsb edir. Naftalan neftinin əsasında burada müalicə əhəmiyyətli kurort fəaliyyət göstərir.

Respublikanın çayları hidroenerji mənbəyidir. Bu baxımdan dağ çayları daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Enerji mənbəyi kimi respublika ərazisindəki termal yeraltı su ehtiyatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstiliyi 90⁰-yə çatan belə su ehtiyatlarına əsasən

Abşeron, Siyəzən, Masallı, Lənkəran, Astara və s. bölgələrdə rast gəlinir.

İqlim, su hövzələri, dağ çayları, meşə, tarixi abidələr və s. kimi amillərin əsasında respublikanın bir çox zonalarında kurort və turizmin inkişaf etdirilməsi üçün amillər mövcuddur. Bu baxımdan Abşeron, Qarabağ, Hacıkənd-Göygöl, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, Naxçıvan MR və s. ərazilər daha çox fərqlənir.

Azərbaycanın Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağ silsilələrinin yamaclarındakı meşələr, eləcə də Kür çayı boyunca uzanan tuğay meşələri qiymətli təbii sərvətlər sırasındadır. Respublika ərazisinin 11%-ə qədərini tutan bu meşələrdən sənaye məqsədilə istifadə olunmasa da yaşıllıqlar, susaxlama, ekoloji mühit və s. məqsədilə qorunub saxlanılır və burada iri dövlət qoruqları təşkil edilmişdir.

Azərbaycanın daxili su hövzələrində müxtəlif növ balıq və başqa canlılar ehtiyatı vardır. Hazırda Xəzər dənizindən, Hacıqabul, Sarısu, Ağgöl göllərindən və Kür çayından əhəmiyyətli miqdarda balıq ovlanılır. Bir çox rayonlarda süni balıqyetidirmə müəssisələri yaradılmışdır. Azərbaycan ərazisində yaradılmış dövlət qoruqlarında və yasaqlarında qırmızı kitaba düşmüş nadir heyvan, quş və bitki növləri qorunub saxlanılır. Azərbaycanın yuxarıda göstərilən təbii sərvətlərindən elə səmərəli istifadə olunmadır ki, gələcək nəsillərə də çata bilsin.

AZƏRBAYCANIN İNDİKİ ƏRAZİSİNİN FORMALAŞMASI HAQDA QISA TARİXİ-COĞRAFİ MƏLUMAT

Azərbaycan özünün ərazi formalaşmasında maraqlı və çox qədim tarixi-coğrafi bir yol keçmişdir. Azərbaycan sözünün mənası haqda bir neçə fərziyyələr və fikirlər söylənilir. Bunlardan ən realı budur ki, Azərbaycan sözü üç söz birləşməsindən yaranmış-

dır. «Azər» hissəsi oda sitayiş, «bay» hissəsi uca və yaxud hündür yer, «can» hissəsi isə hörmətli, şöhrətli mənalarını daşıyır.

Azərbaycanın ərazisi insan həyatı üçün əlverişli təbii-çoxğrafi şəraitə malik olduğundan dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. O zaman insanlar tayfa halında təbii mağaralarda yaşayırdı, birlikdə ov edirdi və qidalanırdılar. Azıx, Avey və digər təbii mağaralarda arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxmış insan sümükləri, əmək alətlərinin və ocaq yerlərinin qalıqları bunu açıq-aydın sübut edir.

Hələ çox qədim zamanlarda Azərbaycan ərazisində dövlətlik yaranmış və bu dövlətlər Yaxın və Orta Şərqlə tarixdə çox böyük rol oynamışlar. Onların əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıqdan ibarət idi. Azərbaycan ərazisində ilk dövlət yeni eradan əvvəl IX əsrdə yaranmış Manna adlanırdı. Sonralar isə Midiya, Atropatena, Albaniya, Kirdman və s. kimi dövlətlər yaranmışdır. Bu dövlətlərdən Manna, Midiya və Atropatena Cənubi Azərbaycan ərazisində, Albaniya və Kirdman dövlətləri isə Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşməklə çox böyük şöhrətə malik olmuşlar.

Bunlardan Albaniya dövləti daha qüvvətli olmaqla paytaxtı Qəbələ şəhəri idi. Azərbaycanın şimal hissəsində yerləşən ikinci qüdrətli dövlət Kirdman olmuşdur ki, onun da paytaxtı Bərdə şəhəri idi. Bu dövlətlərin ərazisində yaşayan ayrı-ayrı qəbilə və tayfaların vahid bir dövlətdə birləşdirilməsində Albaniya və Kirdman dövlətlərinin çox böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan ərazisindəki dövlətlər tarix boyu xarici basqınlarla məruz qalmış və onlara qarşı mətin mübarizə aparmışlar. Bu dövrlərdə Azərbaycan xalqının içərisindən ayrı-ayrı qəhrəmanlar meydana çıxaraq, qoşunlar yaradır və xarici basqınlara qarşı mətanətlə mübarizə aparırdılar. Belə qəhrəmanlardan Cavanşiri, Babəki, Koroğlunu, Şah İsmayılı və s. köstərmək olar. Onların hər

birisinin Azərbaycan tarixində görkəmli yerləri vardır. Məsələn, Şah İsmayılın hökmdarlığı dövründə (1501-1524-cü illər) Azərbaycan ərazisindəki bütün dövlətlər birləşdirildi və vahid Azərbaycan dövləti yaradıldı. Bu dövrlərdə Azərbaycan ərazisi 200 min kv. km-dən artıq olmaqla, onun cənub sərhəddi Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq hissələrinə qədər uzanmışdır.

Lakin bir neçə ildən sonra, yeni Şah İsmayılın ölümündən sonra Azərbaycan ərazisində yenidən parçalanma baş verdi. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Gəncə, Şəki, Şirvan, Şamaxı, Lənkəran, Quba, Bakı və s. kimi xanlıqlar yarandı. Bu dövrlərdə Azərbaycana müdaxilə edən ölkələrdən biri də Rusiya olmuşdur. Rusiya-İran müharibəsi başa çatdıqdan sonra 1813-cü ildə Qarabağın **Gülüstan** kəndində sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müqaviləyə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından başqa Araz çayı sərhəd olmaqla Azərbaycanın şimal xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. Lakin sonralar İran bu sülhü pozaraq keçmiş torpaqlarını geri qaytarmaq məqsədilə yenidən Rusiya ilə müharibəyə başladı. Lakin yerli əhalinin bir qisminin rus qoşunlarına tərəfdar çıxması ilə əlaqədar olaraq İran yenidən məğlubiyyətə düşər oldu. 1828-ci ildə **Türkmənçay** kəndində sülh bağlandı və bu müqaviləyə əlavə olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyaya qatılmaqla 1813-cü ildəki **Gülüstan** sülhü bərpa olundu və öz əvvəlki səlahiyyətini saxladı. Həmin dövrdən bəri Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycan bir-birindən ayrı düşmüşdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan torpaqları müstəmləkəçilərin köçürmə obyektinə çevrildi. Erməni ailələri İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülərək məskunlaşdırıldı. Rusiyadan da Şimali Azərbaycana rusların köçürülməsi siyasətinə başlanıldı.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti quruldu. Bu zaman Azərbaycanın sahəsi 114 min kv. km

olmaqla sərhədlərinin ümumi uzunluğu 3504 km təşkil edirdi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onun sahəsi get-gedə azalmağa başladı. 1924-cü ildə Göyçə və Zəngəzur mahalları Ermənistanla verildi, Qarabağda isə DQMV-ti yaradıldı. Beləliklə, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın ərazisi 28 min kv. km itirildi və 86,6 min kv. km-ə endirildi. 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistan yenidən torpaq iddiasına düşərək «Qarabağ» problemini ortaya atmışdır.

ƏHALİNİN DEMOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏRAZİDƏ MƏSKUNLAŞMASI

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan azərbaycanlıların mənşəyi və formalaşması uzun tarixi bir yol keçmişdir. Altay dil ailəsinə mənsub olan azərbaycanlılar türk qrupuna daxildir.

Əhalisinin sayına və təbii artım prosesinə görə Azərbaycan Respublikası Gürcüstan və Ermənistandan irəlidədir. 2004-cü ilin məlumatına görə Azərbaycanın əhalisi 8,2 mln. nəfərdən artıqdır. Respublikada hər kv. km-ə düşən əhalinin sıxlığı 95,5 nəfər təşkil edir.

Keçmişdə Azərbaycan əhalisinin artım prosesi əsas etibarilə neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mexaniki artım (miqrasiya) hesabına olmuşdur. O zaman Azərbaycanda əhalinin miqrasiya hesabına yüksək artımı əsasən Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti ilə, o cümlədən neft mədənlərinin vəhşicəsinə istismar edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Neft sənayesinin işçi qüvvəsinə olan tələbatı əsasən Rusiyanın Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Mərkəzi Qaratorpaq, Zaqafqaziyanın başqa rayonlarında yaşayan kəndlilərin miqrasiyası hesabına ödənilirdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1908-1910-cü illər ərzində Rusiyadan Azərbaycana

300 kəndli ailəsi köçürülmüşdür. Rus kəndlilərinin bir çoxu indi də Azərbaycan ərazisində mövcuddur.

1917-ci ildə Azərbaycanda əhalinin sayı 2,9 mln. nəfərə yaxın olmuşdur. Bu illərə qədər Azərbaycanda əhalinin miqdarı düzgün aparılmırdı. Çünki əhalinin siyahıya alınması zamanı islam əhalisinin bir çoxları siyahıya alınmadan yayınırdılar. Bunun əsas səbəbi azərbaycanlı gənclərinin əsgər aparılmasından və əhalinin vergi vermək istəmədiklərindən ibarət idi.

1913-1920-ci illərdəki hadisələr - Birinci dünya müharibəsi, xarici müdaxiləçilərin basqını, milli ədavət nəticəsində baş verən qırğınlar və s. Azərbaycanda əhalinin xeyli miqdarda azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, əhalinin sayı 1913-cü ildəki 2339 min nəfərdən 1920-ci ildə 1952 min nəfərə enmiş və yaxud 387 min nəfər azalmışdır. Bütün bunların nəticəsində Şuşa, Şamaxı və s. kimi iri ticarət mərkəzlərinin əhalisi kəskin sürətdə azalmışdır. Salyan, Göyçay və digər şəhərlərin əhalisinin yarıdan çoxu, Bakı, Gəncə və Nuxa (Şəki) şəhərlərinin əhalisi isə xeyli miqdarda azalmışdır. Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan əhalisinin azalmasının bir sıra sosial-iqtisadi, demografik və s. amillərlə yanaşı, xarici müdaxilə, vətəndaş müharibəsi, erməni-azərbaycanlı savaşı, habelə azərbaycanlıların müharibədə itkisi, onların bir qisminin İrana və Türkiyəyə köçüb getməsi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycanda əhalinin sayının dinamikası (min nəfər)

İllər	Ümumi əhali	Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi
1	2	3	4
1863	1129	—	—
1897	1854,8	—	—
1913	2339,2	555,9	1783,3
1926	2313,7	649,5	1664,2

1	2	3	4
1939	3205,2	1156,8	2048,4
1959	3697,7	1767,3	1930,4
1970	5117,1	2564,6	2552,5
1979	6028,3	3200,3	2828,0
1989	7037,9	3790,0	3247,9
1997	7574,5	3974,0	3600,5
1999	7953,4	4053,5	3899,9
2001	8081,0	4107,5	3973,5

1920-ci ildən sonra Azərbaycanda əhalinin artımı prosesi baş verir. Belə ki, 1939-cu ildə əhali 1926-cı ilə nisbətən 91,2 min nəfər atmışdır. Bu artımın xeyli hissəsi təbii artım hesabına olmuşdur. Lakin Böyük Vətən müharibəsinin (1941-1945) başlanması və davam etməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın əhalisinin yenidən azalması prosesi baş verir. Bu müharibənin nəticəsində 5 il müddətində Azərbaycanın 600 minə yaxın kişisi cəbhədə iştirak etmiş, onların xeyli hissəsi həlak olmuş və ya itgin düşmüşdü. Əhalinin müharibədən əvvəlki miqdarı yalnız 1955-ci ildən sonra bərpa olunmağa başladı. 1955-ci ildə respublika əhalisinin miqdarı 3277 min nəfərə çatmışdır. Əhalinin dinamikasında ən yüksək orta illik artım 1959-1970-ci illər ərzində olmuşdu. Bu müddət ərzində respublikanın əhalisi 1419 min nəfər artmışdır. Bunun çox hissəsi şübhəsiz təbii artım hesabına olmuşdur. Respublikada əhalinin ən yüksək artım səviyyəsi 50-ci və 60-cı illərdə baş vermişdir. 1960-cı ildə respublikada əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi 42,6 nəfər təşkil edərək keçmiş ittifaqda birinci yere çıxmışdır. Bu səbəbdən də 70-80-ci illərdə respublikada əmək ehtiyatlarının potensialı xeyli yüksəlmişdir.

1970-1979-cu illər ərzində demografik şərait nəzərə

çarpacaq dərəcədə dəyişmişdi. Bu da öz əksini orta illik artımın sabitləşməsində, təbii artımın azalmasında, əhalinin başqa regionlara mexaniki hərəkəti (miqrasiyası) proseslərində tapmışdır. Bu iki siyahıyaalma arasında 911 min nəfər artmışdır. Bunun 973 min nəfəri təbii artım, 62 min nəfəri isə mexaniki hərəkət saldusunun mənfi olması nəticəsində olmuşdur. Prof. Ş.M.Muradovun tədqiqatlarına görə son illərdə respublikada bir sıra sosial-iqtisadi, ekoloji, milli, hərbi və s. amillərin təsirindən demografik vəziyyət xeyli kəskinləşmişdir. Bu səbəbdən də 1986-1997-ci illərdə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi 27,6 nəfərdən 24,2 nəfərə qədər azalmış və nəticədə təbii artım 20,9 nəfərdən 16,7 nəfərə enmişdir. 1999-cu ilin siyahıyaalma məlumatına görə respublikada hər 1000 nəfərə təbii artım 9 nəfər təşkil edir.

Əhalinin təbii artımı bilavasitə evlənmə və boşanma amillərindən asılı olaraq, həm də adamların öz şüurları ilə tarazlaşdırılır. Hər 1000 nəfərə evlənənlərin sayına görə Azərbaycan MDB ölkələrindən üstün, boşanmaya görə isə çox geridir. Respublika əhalisinin milli tərkibinin 92,7%-ni təşkil edən azərbaycanlılar öz adət və ənənələrinə görə çoxuşaqlılıqla fərqlənir.

Respublikada evlənənlərin 78%-dən çoxunun yaşı bilavasitə 20 ilə 29 arasında təbəddüd edir. Respublikada hər 1000 nəfərə evlənənlərin sayına görə və az boşanmaya görə də Azərbaycan digər qonşu ölkələrdən irəlidedir.

Azərbaycanda hər 1000 nəfərə doğum 14-15 nəfər olduğu halda, Lənkəran-Astara və Naxçıvan MR rayonlarında bu göstərici 16-18 nəfər təşkil edir. Respublikada ən az doğum Abşeron və Kür-Araz iqtisadi rayonlarında müşahidə olunur. Respublikada yaşı 18-dək olan 3 mln.-na yaxın uşaq vardır. Bu da respublika əhalisinin 40%-i deməkdir. Rayon və kənd yerlərində doğulan uşaqların sayı daha artıqdır. Kənd yerlərində ailələrin 22%-nin 4 və daha çox uşağı vardır.(1999-cu il).

Əhalinin təbii və mexaniki hərəkəti onun yaş tərkibinə çox böyük təsir göstərir. Əhalinin yaş tərkibinin müəyyənləşdirilməsi iqtisadi və sosial inkişafın gələcəkdə planlaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin yaş tərkibinin strukturunun təyin edilməsi üç qrup şəklində aparılır: birinci qrupa 16 yaşına-dək olan uşaqlar, ikinci qrupa 16 yaşından 60 yaşadək olan əmək qabiliyyətli əhali, üçüncü qrupa isə 60 yaşından yuxarı olan qocalar daxildir.

Respublikada əhalinin cins tərkibi ildən-ilə müəyyən səbəblər üzündən dəyişir. 1979-cu ilin siyahıyaalma məlumatına görə ümumi əhalinin 49,5%-ni kişilər, 50,5%-ni isə qadınlar təşkil edirdi. 1999-cu ilin məlumatına görə isə ümumi əhalinin 49%-ni kişilər, 51%-ni isə qadınlar təşkil etmişdir. Şəhər əhalisinin tərkibində kişilərin sayı (49,4%) qadınların sayından (50,6%) aşağı olmuşdur. Kənd əhalisinin tərkibində kişilər 48%, qadınlar isə 52% təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, respublikada, istərsə də şəhər və kəndlərdə kişilərlə qadınların arasındakı say nisbəti elmi cəhətdən hələlik düzgün araşdırılmamışdır.

Respublikada baş verən demografik proseslərə təsir göstərən mühüm amillərdən biri də respublika daxili və respublikadan kənar əhali miqrasiyasıdır. Miqrasiyanın əsas səbəbləri respublikada müharibə, iqtisadi böhranın dərinləşməsi, kütləvi işsizliyin artması və s. problemlərdən doğur. Əhalinin bir hissəsi öz həyat tərzini yaxşılaşdırmaq məqsədilə yaşayış yerini dəyişməyə məcbur olur və iş dalınca başqa rayonlara, xüsusilə sənaye mərkəzlərinə gedirlər. Son illərdə bu prosesin gücləndirilməsində Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etməsi, eləcə də keçmiş ittifaqın siyasi böhranlarının rolu böyük olmuşdur.

Bu səbəbdən də son illərdə respublikaya gələnlərin sayı gedənlərin sayından xeyli çoxdur.

Bir mäsələni də qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə respublikanın kənd rayonlarının bir çoxunda əhalinin gənc yaş qruplarında cinsi fərqlərin yaranması prosesi nəticəsində oğlanlara nisbətən qızların sayı xeyli artmışdır. Bu da şübhəsiz əhalinin təbii artımına mənfi təsir göstərir. Lakin bunlara baxmayaraq, Qarabağ problemi həll olunduqdan sonra və regionların sosial-iqtisadi şəraitinin yaxşılaşdırılması haqqdakı Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi ilə respublikada demoqrafik vəziyyət xeyli dərəcədə yaxşılaşacaqdır.

Azərbaycanda şəhərləşmə prosesi də 50-ci illərdən sonra daha da sürətlənmişdir. Hələ inqilabdan əvvəl Azərbaycanda çəmi 16 şəhər mövcud idi. Bu şəhərlərdə isə Azərbaycanın ümumi əhalisinin 21%-i yaşayırdı. Hazırda Azərbaycanda 69 şəhər, 130 şəhər tipli qəsəbə vardır ki, bunlarda respublika əhalisinin 51%-i yaşayır. Kənd yaşayış məntəqələrinə nisbətən şəhərlərdə əhalinin sürətlə artmasına əsas səbəb burada yeni istehsal sahələrinə əmək ehtiyatlarının cəlb olunmasıdır. Müasir şəhərlərin bir xüsusiyyəti odur ki, şəhər aqlomerasiyası yaranır. Yeni şəhər ətrafında bilavasitə onun təsiri ilə yeni şəhər və qəsəbələr yaradılır. Məsələn, Bakı, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərinin aqlomerasiyaları buna misal ola bilər. Bakı şəhər aqlomerasiyasında hazırda 2 mln.-dan artıq əhali yaşayır.

Kənd yaşayış məntəqələrinin inkişafı bilavasitə iqtisadi, demoqrafik, ekoloji, təbii şərait və s. kimi amillərin təsiri ilə bağlıdır. Kənd əhalisinin məskunlaşması birinci növbədə təbii şəraitdən asılıdır. Belə ki, kəndlər əlverişli təbii-iqlim və iqtisadi şəraiti münasib olan ərazilərdə salınır. Hazırda respublikada kənd yaşayış məntəqələrinin sayı 4354-dür. Respublika əhalisinin 49%-i kəndlərdə yaşayır. Kənd əhalisinin ən sıx məskunlaşdığı ərazilər Kür-Araz, Lənkəran-Astara və s. kimi iqtisadi rayonlar

hesab edilir. Ən seyrək kənd əhalisinin məskunlaşdığı ərazilər isə Abşeron, Gəncə-Qazax və s. iqtisadi rayonlardır.

Azərbaycan çoxmillətli və çoxxalqlı ölkədir. Respublikamız özünün etnoqrafik xüsusiyyətlərinə görə keçmiş ittifaqda və indiki MDB-də qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Hələ 1926-cı ildə əhalinin siyahıyaalma məlumatına görə Azərbaycanda 95 xalqın nümayəndəsi yaşadığı halda, 1999-cu ilin siyahıyaalma məlumatına görə 100-dən çox millətin, xalqın və etnik qrupların nümayəndəsi yaşamışdır.

Əhalinin 7,2 milyon nəfərindən artığını (92,7%-ni) azərbaycanlılar təşkil edir. Sonrakı yerləri ləzgilər (178 min), ruslar (142 min), talışlar (76,8 min), avarlar (51 min), türklər (44 min), tatarlar (30 min), saxurlar (16 min), gürcülər (15 min), ermənilər (15 min), kürdlər (13 min), tatlar (11min), yəhudilər (8,9 min), udinlər (9,2 min), digər millətlər və xalqlar (9,5 min) tutur.

Əmək ehtiyatları (kişilər 16-65, qadınlar isə 16-60 yaşda) respublikada cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvələri hesab olunur. Əmək ehtiyatının sayı, dinamikası, peşə və təhsil səviyyəsi respublikanın ayrı-ayrı regionlarında təsərrüfatın inkişafının ön mühüm amilidir. Əmək ehtiyatları ilə təmin olunma dərəcəsi təsərrüfatın formalaşmasına və ərazi təşkilinə müsbət təsir göstərir, əməktutumlu istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır.

Azərbaycan əmək ehtiyatları ilə təmin olunması dərəcəsinə görə MDB ölkələri arasında qabaqcıllar sırasında durur. Respublikada əmək qabiliyyətli əhalinin sayı 2003-cü il məlumatına görə 5305 min nəfər təşkil edir. Bu da respublika əhalisinin 64,1%-i deməkdir. Lakin bununla belə son illərdə məlum səbəblər üzündən (müharibə şəraiti, keçid dövrü və s.) respublikada 500 mindən artıq əmək ehtiyatları işsiz qalmışdır. Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək üçün respublikanın qərb və ucqar

rayonlarında yeni istehsal sahələrinin yaradılması zəruridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «Böyük İpək Yolunun» və beynəlxalq əhəmiyyətli neft-qaz kəmərlərinin respublikamızın ərazisindən keçməsi sayəsində gələcəkdə əmək ehtiyatlarından istifadə olunmasına imkan yaradacaqdır. Respublikada əmək ehtiyatlarının 75%-ə qədəri maddi-istehsal, 25%-i isə qeyri-istehsal sahələrində çalışır.

Respublikanın hər bir rayonunda əmək ehtiyatlarının ənənəvi peşəkarlıq və əmək veridşlərinin nəzərə alınması və onların coğrafi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təsərrüfatın inkişafında mühüm rol oynayır. Məsələn, keçmiş xalq sənətkarlığının davamı olaraq Lahıç (İsmayilli rayonu) ustalarının misgərliyini; Şəki, Şamaxı və Baskal (İsmayilli rayonu) ipək örtüklər və kələğayı toxucularını; Gəncə, Qazax, Quba, Dəvəçi və s. rayonların xalçaçılarını; Bakı neftçilərini və s. kimi duluzçuları və zərgərləri buna misal göstərmək olar. Əmək veridşləri və ənənələri peşəkarlığın davamı olaraq respublikada hazırda yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlayan müxtəlif yönümlü dövlət və özəl universitetləri, kollecləri və s. kimi təhsil ocaqları fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər erməni təcavüzkarlarının respublikamıza xaincəsinə basqını və törətdikləri vəhşiliklər, talanlar Azərbaycanın demografik vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, minlərlə kənc oğlan və qızlarımızın, ata və anaların həlak olması, eləcə də 1 mln-dan artıq insanın qaçqın halına düşməsi və bütün bunların sayəsində əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti pisləşmiş və nəticədə əhalinin təbii artımı xeyli miqdarda azalmışdır. Lakin bu vəziyyət müvəqqəti xarakter daşıyır.

**Azərbaycanın şəhər və rayonları üzrə əhalinin
sayı və təbii artımı (2002-ci il məlumatı)**

Şəhər və rayonlar	Əhalinin ümumi sayı (min nəfər)	O cümlədən:		Hər 1000 nəfərə təbii artım
		Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi	
Respublika üzrə cəmi	8081,0	4107,5	3973,5	9,0
Şəhərlər:				
Bakı	1817,9	1817,9	-	5,7
Gəncə	301,4	301,4	-	4,2
Sumqayıt	288,4	288,4	-	7,2
Mingəçevir	94,8	94,8	-	6,6
Əli Bayramlı	68,7	68,7	-	7,8
Naxçıvan	64,3	64,3	-	9,6
Xankəndi	54,6	54,6	-	0,2
Naftalan	7,5	7,5	-	4,1
Rayonlar:				
Abşeron	86,0	62,1	23,9	8,1
Ağdam	158,9	37,6	121,3	11,5
Ağdaş	91,7	27,0	64,7	9,6
Ağstafa	75,3	14,7	60,6	5,7
Ağsu	64,5	16,8	47,9	12,4
Abcabədi	110,4	34,0	76,4	8,6
Astara	87,4	19,0	68,4	12,4
Babək	73,9	3,0	70,9	11,3
Balakən	85,3	10,0	75,3	7,3
Beyləqan	80,0	15,9	64,1	6,8
Biləsuvar	78,0	17,9	60,1	12,8

1	2	3	4	5
Bərdə	132,9	36,7	96,2	9,6
Culfa	36,7	10,5	26,2	14,3
Cəbrayıl	62,1	7,8	54,3	13,6
Cəlilabad	175,9	48,5	127,4	11,1
Daşkəsən	31,2	12,6	18,6	10,6
Dəvəçi	47,2	20,7	26,5	10,6
Füzuli	140,9	28,5	112,4	10,2
Gədəbəy	88,3	8,5	79,8	7,2
Goranboy	88,7	18,9	69,8	8,0
Göyçay	102,9	35,0	67,9	7,4
Hacıqabul	59,5	27,1	32,4	9,8
Xaçmaz	148,4	52,1	96,3	9,6
Xanlar	54,2	21,4	32,8	7,0
Xızı	13,5	7,2	6,3	7,7
Xocalı	24,2	6,8	17,4	6,1
Xocavənd	40,2	9,1	31,1	4,5
İmişli	106,6	35,0	71,6	9,7
İsmayıllı	74,1	15,4	58,7	9,8
Kəlbəcər	69,1	8,5	60,6	14,0
Kürdəmir	95,1	17,7	77,4	11,6
Qazax	82,5	18,9	63,6	5,9
Qax	52,3	11,9	40,4	5,9
Qəbələ	86,3	11,6	74,7	12,6
Qobustan	35,7	3,6	32,1	15,3

1	2	3	4	5
Quba	140,0	27,0	113,0	7,7
Qubadlı	34,1	6,7	27,4	9,9
Qusar	83,0	17,7	65,3	7,1
Laçın	65,6	11,0	54,6	14,5
Lerik	66,2	6,8	59,4	15,1
Lənkəran	145,3	29,6	115,7	8,0
Masallı	178,7	14,9	163,8	10,2
Neftçala	73,5	33,0	40,5	9,5
Oğuz	37,7	6,5	31,2	14,2
Ordubad	41,9	9,9	32,0	11,3
Saatlı	85,1	16,9	68,2	8,6
Sabirabad	140,6	27,6	113,0	6,5
Salyan	114,9	39,8	75,1	7,2
Samux	50,2	12,3	37,9	2,7
Sədərək	12,4	-	12,4	16,5
Siyəzən	34,5	22,7	11,8	10,8
Şamaxı	83,1	34,4	48,7	10,6
Şahbuz	20,8	2,6	18,2	10,4
Şeki	160,3	63,7	96,6	11,5
Şəmkir	177,3	59,2	118,1	7,2
Şərur	113,9	6,8	107,1	11,1
Şuşa	59,7	52,5	7,2	15,6
Tovuz	146,6	25,1	121,5	8,7
Tərtər	93,8	28,5	66,3	6,2

1	2	3	4	5
Ucar	72,8	15,5	57,3	8,6
Yardımlı	51,8	3,8	48,0	18,3
Yevlax	57,5	6,6	50,9	7,0
Zaqatala	109,3	26,8	82,5	7,1
Zəngilan	36,1	13,4	22,7	7,2
Zərdab	47,6	11,1	36,5	10,5

YANACAQ - ENERGETİKA KOMPLEKSİ

NEFT-QAZ SƏNAYESİ

Azərbaycanın yanacaq - energetika kompleksinə neft-qazın çıxarılması, emalı və elektroenergetika daxildir. Respublika təsərrüfatının formalaşması və inkişafı bilavasitə neft sənayesi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycanda neftin çıxarılması qədim tarixə malik olmaqla bərabər, həm də dünyanın ən qədim neftçıxaran ölkələrindən biri hesab olunur. Abşeronda əbədi məşəlin yanması və əhalinin (atəşpərəstlərin) ona sitayiş etməsi də elmi cəhətdən sübut etmişdir ki, Azərbaycan qədim neft diyarıdır. Hələ qədim zamanlarda insanlar Abşeron yarımadasında nefti ibtidai üsulla çıxarmağa başlamışlar. Çox böyük ehtiyata malik olduğundan bir az qazdıqdan sonra yüksək təzyiqlə neft yerin səthinə fontan vurur və həm də ətraf mühiti xeyli korlayırdı. Neftin yalnız bir hissəsi əl ilə qazılmış quyulardan jelenko üsulu ilə (vedrələrə) çıxarıldı. Bakının ətraf rayonlarından çıxarılan neftin xeyli hissəsi bir çox xarici ölkələrə, o çümlədən Rusiyaya və İrana aparılırdı.

Azərbaycanda neftin sənaye üsulu ilə, yəni texniki avadanlıqlar tətbiq etməklə çıxarılması dövrü XIX əsrin axırlarına

təsadüf etmişdir. 1871-ci ildə ilk dəfə olaraq texnikanın tətbiq edilməsi ilə quyu qazılmış və az əl əməyi sərf etməklə asanlıqla neft çıxarılmasına başlanılmışdır. Elə buna görə də Azərbaycanda neftin kütləvi çıxarılması tarixi həmin ildən hesablanır. Həmin dövrdən bəri, yəni bir əsrdən artıq olan müddətdə (134 il ərzində) Azərbaycanda 1 mlrd. 200 mln. t-na qədər neft, 400 mlrd. m³ təbii qaz çıxarılmışdır.

XIX əsrin axırlarında Abşeronun neftli sahələri hərraca qoyulub satıldı. Bununla da Azərbaycanda neft hasilatının yüksəlişinə təkan verildi və Abşeronun neft quyularının 80%-i sahibkarlara məxsus oldu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ilk dəfə ən dərin neft quyusu (3800 m dərinliyində) Suraxanı rayonunda 1939-cu ildə qazılmışdır.

1871-ci ildən başlayaraq neft hasilatına və onun emalına görə Azərbaycan uzun müddət ümumdünya əhəmiyyətinə malik olmuşdur. 1907-1914-cü illər ərzində Azərbaycanda ildə orta hesabla 7-8 mln. t neft çıxarılırdı. 1901-ci ildə Azərbaycanda neft hasilatı 10 mln. t-na çatmışdır ki, bu da ümumdünya neft istehsalının 51%-i demək idi. Azərbaycan neftini xarici ölkələrə asanlıqla nəql etmək məqsədilə 1897-1906-cı illərdə dünyada ən uzun Bakı-Batumi (Qara dəniz limanı) neft kəməri (uz. 860 km) çəkilib istifadəyə verildi. Bakı nefti kəmərlə Qara dəniz limanına, oradan isə gəmilərlə bir çox xarici ölkələrə aparılırdı.

XIX əsrin axırlarından başlayaraq XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan Rusiyasının əsas neftçixarma rayonu olmuşdur. Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir çox xarici ölkələrdən Bakı şəhərinə işçi qüvvəsi axını başlamışdır. Azərbaycanda milli burjuaziyanın yaranması neft sahibkarlarının varlanmasına şərait yaratmışdır. Bu dövrdə Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuz Muxtarov, İsabəy Hacinski və s. varlı və xeyriqəh sahibkarlardan olmuşlar. Hələ o zaman Rusiya nefti-

nin 91%-ni verən Bakı mөdөnlөрünün hesabına neft sahibkarları tərəfindən Bakıda çox yaraşığı və arxitekturalı yaşayış və inzibati binalar tikilmiş, şəhəratrafi neftçi qəsəbələri salınmışdır. Məsələn, Şəhər duması (indiki Bakı icra hakimiyyətinin binası), İsmailiyyə evi (indiki Azərbaycan Elmlər Akademiyasının binası), Muxtar evi (indiki Səadət Sarayı), Tağıyevin bank binası (indiki Azərbaycan Tarixi Muzeyinin binası) və s. kimi yaraşığı tikintilər bu qəbildəndir.

Abşeronun ən qədim neft yataqları - Balaxanı, Binəqədi, Sabunçu, Pirallahi, Qaraçuxur, Bibiheybət, Lökbatan, Qala, Ramana, Şubanı və s. idi. Böyük Vətən müharibəsi illərində bu yataqlar ölkəyə milyonlarla ton yüksək keyfiyyətli yanacaq verirdi. Bu dövrlərdə Azərbaycanda ildə 20-22 mln. t neft hasil olunurdu. Neftçıxarma tarixində Azərbaycanda ən yüksək neft hasilatı 1941-ci ildə 23,5 mln. t olmuşdur. Sonralar müharibənin gedişi ilə əlaqədar olaraq neft hasilatı get-gedə aşağı düşmüş və 1945-ci ildə cəmi 11,5 mln. t təşkil etmişdir. 1941-1945-ci illər ərzində Azərbaycan cəbhəyə 75 mln. t yanacaq göndərmişdir. Müharibədən sonra respublikada yeni neft yataqlarının istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar olaraq neft hasilatı 1950-ci ildə 14,8 mln. t olmuşdur. Bu dövrlərdə Buzovna, Muradxanlı, Neftçala və s. kimi yataqlar istifadəyə verilmişdir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, dünyada ilk dəfə olaraq Azərbaycanda dənizneftçıxarma sənayesinin təməli qoyulmuşdur. Hələ XVIII əsrin axırlarında Xəzər dənizinin Bibiheybət sahil zonasında quyu qazılmış və dənizin dibindən neft çıxarılmışdır. Lakin uzun müddət dənizdən neft çıxarılması problemi unudulmuş və yalnız 50-ci illərdən başlayaraq yenidən Xəzərin Azərbaycan əkvatoriyasının neft ehtiyatları ilə maraqlanmışlar. Bakıdan 100 km aralı – «Qara daşlar» adlandırılan ərazidə axtarış işləri aparılarkən burada zəngin neft ehtiyatlarının olması aşkar

edildi. Yatağın «Qara daşlar» adlandırılması onunla əlaqədardır ki, burada sualtı qayalıqlar kiçik ada şəklində suyun üzərinə çıxmışdır. Buruq qazmaq üçün burada geniş meydança (əsas) düzəltmək lazım idi. Bu məqsədlə qayalıqların sahillərində köhnəlmiş 7 gəmi batırılmış və süni ada yaradılmışdır. İlk dəfə olaraq 1949-cu il noyabrın 7-də burada qazılmış 100 m dərinlikdəki quyudan neft fontan vurmuşdur. Əvvəllər «Yeddi gəmi» adası adlandırılan bu yataq sonralar ümumdünya şöhrəti qazamış «Neft daşları» adlandırıldı. Neft daşları yatağının istismarı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın neft hasilatında Xəzər dənizi yataqlarının xüsusi çəkisi yüksəlməyə başladı. Hələ 70-ci illərə qədər Neft daşları yatağından ildə 7 mln. t neft çıxarılırdı ki, bu da Azərbaycanda çıxarılan neftin 37% -nə bərabər idi. Lakin sonralar bu yataqda neft ehtiyatının azalması üzündən neft hasilatı da xeyli aşağı düşmüşdür. Hazırda Neft daşları yatağından ildə 800-900 min t. neft hasil olunur. 1949-cu ildən bəri Neft daşları yatağından 160 mln. t neft çıxarılmışdır.

Neft daşları yatağı istismara verildikdən sonra dənizdə yeni kəşfiyyat quyuları qazılmağa başlandı və yeni neft yataqları aşkar edildi. 1950-ci ildən başlayaraq Neft daşları yatağından əlavə dənizdə Darvin Bankası, Çilov adası, Zirə, Qum adası, Cənub yatağı, Səngəçal-dəniz, Duvannı-dəniz, Bulla adası, «Bahar» və s. sahələrdə zəngin neft və qaz yataqları kəşf edilib istismara verildi.

Azərbaycanda neft və qaz hasilatının dinamikası

İllər	Respublika üzrə ümumi neft hasilatı, mln. t.	o cümlədən:		Respublika üzrə ümumi təbii qaz hasilatı, mlrd. m ³
		quru yataqları	dəniz yataqları	
1	2	3	4	5
1913	7,7	7,7	-	-
1920	3,0	3,0	-	0,1

1	2	3	4	5
1928	7,7	7,7	-	-
1932	12,2	12,2	-	-
1935	19,4	19,4	-	-
1941	23,5	23,5	-	2,5
1945	11,5	11,5	-	-
1950	14,8	13,6	1,2	1,2
1955	15,3	11,4	3,9	1,5
1960	17,8	11,3	6,5	5,8
1965	21,5	10,6	10,9	6,2
1970	19,9	7,3	12,6	5,5
1975	16,5	5,8	10,7	9,9
1980	13,2	5,1	8,1	15,0
1985	12,3	3,9	8,4	14,0
1990	11,2	3,7	7,5	12,2
1995	9,5	1,8	7,7	6,6
1996	9,1	2,6	6,5	6,7
1997	9,0	2,1	6,9	6,0
2000	13,8	1,5	12,3	6,0
2001	14,8	1,6	13,2	5,1

Cədvəldən görüldüyü kimi Azərbaycanın istər quru və istərsə də dəniz yataqlarından neft və qazın hasilatı son illərdə xeyli azalmışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, işlənən yataqlarda neft və qaz ehtiyatları azalmağa başlamışdır. Azərbaycanda ən çox neft hasilatı 1941-ci ildə (23,5 mln.t), təbii qaz hasilatı isə 1980-ci ildə (15,0 mlrd. m³) olmuşdur. Hazırda Azərbaycanın neftə olan tələbatı ödənilir, təbii qaza tələbatı isə ödənilmir.

Azərbaycanda təbii qazın çıxarılması tarixi əsasən 40-ci illərdən başlanır. Bu dövrlərə qədər respublikada yanar qaz az miqdarda yalnız neftin emalından alınır. 1940-ci ildə Azərbaycanda təbii qaz istehsalı 2,5 mlrd. m³ olmuşdur ki, bu da

ümumölkə üzrə təbii qaz hasilatının 80% -i demək idi. 1955-ci ildə keçmiş ittifaqda və Avropada ilk dəfə olaraq Azərbaycanın Qaradağ təbii qaz konsentratı yatağı kəşf olunub istifadəyə verildi. Bu yataq son illərdə respublikada hasil olunan təbii qazın 80%-dən çoxunu verirdi. İndi isə ehtiyat azadlığından öz əvvəlki şöhrətini itirmişdir. Buna görə də respublikada qaz hasilatı son illərdə xeyli miqdarda azalmışdır. Respublikada təbii qaza illik tələbat 15 mlrd. m³ təşkil edir. Tələbatımızı ödəmək üçün Rusiyadan xeyli miqdarda qaz alırıq.

Hazırda dənizin «Bahar», Qum adası, qurudakı Siyəzən, Girovdağ, Muradxanlı, Qarabağlı, Mişovdağ yataqlarından əhəmiyyətli miqdarda təbii qaz çıxarılır. Bunların arasında Bakıdan 45 km aralıdakı «Bahar» dəniz yatağında daha çox qaz hasil edilir. 2003-cü ildə respublikada təbii qaz hasilatı cəmi 6,7 mlrd. m³ olmuşdur. Halbuki respublikamızın təbii qaza olan illik tələbatı təqribən 15-16 mlrd. m³ hesablanmışdır. Bu qədər tələbatımızı ödəmək üçün dəniz qaz yataqlarının çox böyük perspektiv əhəmiyyəti vardır. Neft daşlarından 18 km şimalda (102 m dərinlikdə) «Naxçıvan» adlı yeni təbii qaz yatağı kəşf olunmuşdur. Burada qazın ehtiyatı 25 mlrd. m³ hesablanmışdır. İldə bu yataqdan 1,5-2,0 mlrd. m³ qaz çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur. Şahdəniz yatağı daha böyük ehtiyata (1 trln. m³) malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neftçixarma sənayesi kimi, Azərbaycanda neft-qaz emalı sənayesi də uzun tarixi bir yol keçmişdir. Hələ XVIII əsrin əvvəllərində (1720-1730 -cu illərdə) Abşeronda neftin ibtidai üsulla emalına başlanılmış və ondan gerosin alınmışdır. Lakin ilk neft emalı zavodu 1846-cı ildə mühəndis V.İ.Voskoboynikovun təşəbbüsü ilə Balaxanıda tikilib istifadəyə verilmişdir. 1860-cı ildə Suraxanıda tikilmiş 2-ci neft emalı zavodunun avadanlıqları Almaniyaadan gətirilmişdir. Bu zavodu tənzim edənlərin biri məşhur kimya alimi D.İ.Mendeleyev

olmuşdur. Sonralar Svyatoy adasında (indiki Pirallahi) alman mütəxəssisi Vitte daha bir neft emalı zavodu tikdirmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yerli əhalidən neft emalı işini ilk dəfə bakılı Cavad Məmmədov Vitte zavodunda öyrənmişdir.

1863-cü ildə Məlikov öz şəxsi təşəbbüsü ilə xüsusi neft emalı zavodu tikdirir, lakin çox təəssüf ki, rəqabətə davam gətirə bilmir, nəticədə müflisləşir, dilənçi halına düşür və ölür. 1872-ci ildə Bakıda 57-yə qədər neft emalı zavodları fəaliyyət göstərirdi, lakin sonradan şəhərdə yeni neft emalı zavodlarının tikintisi qadağan edildi. Azərbaycanın neftçixarma və neft emalı sənayesinin ən inkişaf dövrü 1871-1901-ci illərə təsadüf etmişdir. Belə ki, bu dövrlərdə Bakının neft məhsulları İrana, İngiltərəyə, Almaniyaya, Misirə, Belçikaya, Çinə və s. ölkələrə göndərilirdi. Bakının neft məhsullarına dünya ölkələrinin tələbatı ildən-ilə artırdı. Bu səbəbdən də Bakının Qara şəhər hissəsində yeni-yeni neft emalı zavodları tikilirdi ki, bunların da sayı 200-ə çatmışdır. Lakin bu zavodların avadanlıqları ibtidai olmaqla yanaşı, həm də çox köhnəlmişdir. Bunların arasında 1881-ci ildə D.İ. Mendeleyevin və V.İ.Şuxovun konstruksiyasına əsasən fasiləsiz işləyən zavod fərqlənirdi. Bu zavod Nobelin neft şirkətinə daxil idi.

Keçmiş ittifaqa daxil olan Azərbaycanın neft emalı zavodlarının bir çoxu ləğv edildi, bəziləri isə bir-birilə birləşərək iri müəssisəyə çevrildi. 70-80-ci illərdə Azərbaycanada 5 iri neft emalı zavodu fəaliyyət göstərirdi. Bu zavodların hər birinin illik gücü 4-5 mln. t neft emal etmə qabiliyyətinə malik idi. Özümüzdə hasil olunan xam neft tələbatı ödəmədiyinə görə o zamanlar ölkənin bir çox rayonlarından Bakı neft ayırma zavodlarına əhəmiyyətli miqdarda xam neft gətirilirdi. Bu da ətraf mühitin çirkləndirilməsinə səbəb olurdu. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra neft ayırma zavodlarını birləşdirməklə 2 iri kompleks yaradılmışdır.

Azərbaycan ərazisində 62-dən artıq neft və təbii qaz yataqlarından istifadə olunur ki, bunun da 46-sı quruda, 16-sı isə dənizin Azərbaycan sektorundadır. Geoloqların hesablamalarına görə neftin potensial ehtiyatının yalnız 40%-i, o cümlədən quru yataqlarının 50%-i dəniz yataqlarının isə 25%-i mənimsənilmişdir. Baxmayaraq ki, respublikada təbii qaz hasilatı son illərdə xeyli azalmışdır, lakin geoloqların hesablamalarına görə Azərbaycanda 10 trln. m³-a qədər qaz ehtiyatı vardır. Təbii qaz ehtiyatının yalnız hələlik 20%-dən istifadə olunmuşdur. Respublikada təbii qaz ehtiyatlarının 80%-i bilavasitə dəniz yataqlarında cəmləşmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın neft-qaz sənayesi əvvəllər 1920-ci ildə yaradılmış «Azneft» istehsalat birliyində cəmləşmişdir. 1963-cü ildən neft-qaz çıxarma sənayesi «Başdənizneft» birliyi ilə birləşdirilmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyi dövründən (1991) quru və dəniz neft-qaz sənayesi «Azərneft Şirkəti» adlanır.

Azərbaycan Dövlət Neft şirkətinin öhdəsində 12 Neft Qaz Çıxarma İdarəsi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Xəzərin zəngin neft-qaz ehtiyatlarının səmərəli mənimsənilməsi probleminə diqqət daha da artırmışdır. Lakin qarşılaşdığı iqtisadi çətinlikləri, maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğunu və eləcə də dənizin daha dərin sahələrində mürəkkəb hidrometeoroloji şəraitini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası dənizin Azərbaycan sektorundakı perspektivli yataqların birgə işlənilməsi üçün bir çox xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə kontraktlar bağlamışdır. Geoloqların hesablamalarına görə təkcə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı yataqlarda neftin ehtiyatı 10 mlrd. t, təbii qazın ehtiyatı isə 8 trln. m³-ə çatır.

Bu məqsədlə Azərbaycan dünyanın 12 ölkəsinə mənsub olan 20-dən artıq neft şirkəti ilə müqavilə imzalamışdır. Xarici neft şirkətləri ilə müqavilənin imzalanması dənizin Azərbaycan sektorundakı «Günəşli», «Azəri» və «Çıraq» yataqlarının birgə işlənilməsi üzrə həyata keçirilmişdir. «Əsrin müqaviləsi» adlandırılan bu kontrakt 1994-cü il sentyabrın 20-də «Gülüstan» sarayında ABŞ-ın «Amoka», «Ekson», «Penzoyl», «Yunokal»; Böyük Britaniyanın «BiPi», «Remko»; Norveçin «Statoyl»; Yaponiyanın «İtoçu»; Rusiyanın «LUKoyl»; Türkiyənin «TPAO» və Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» neft şirkətləri ilə bağlanmışdır. Bu müqaviləyə əsasən 30 il müddətində göstərilən üç yataqdan 511 mln. t neft, 55 mlrd. m³ qaz çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu qədər neftin 253 mln. t-nu, qazın isə hamısı Azərbaycana çatacaqdır ki, bunun da ümumi gəliri 34 mlrd. ABŞ dollarına bərabərdir.

1995-ci il noyabrın 10-da (ikinci müqavilə) Bakıdan 120 km aralıda yerləşən «Qarabağ» yatağının işlənilməsi üzrə ABŞ-ın «Penzoyl», Rusiyanın «LUKoyl», Rusiya-İtaliyanın «LUKcip» şirkətləri ilə kontrakt bağlandı. «Qarabağ» yatağı hələ 1965-ci ildə kəşf olunmuşdur. Dənizin dərinliyi 150-200 m-ə çatan bu strukturda neftin ehtiyatı 129 mln. t, təbii qazın ehtiyatı isə 50 mlrd. m³ hesablanmışdır.

1966-cı il iyunun 4-də Xəzərin «Şahdəniz» struktur yatağının istismarı ilə 5 xarici şirkətlə (Böyük Britaniyanın «BiPi», Norveçin «Statoyl», Rusiyanın «LUKoyl», Türkiyənin «TPAO» və Fransanın «Elf Agiten») üçüncü müqavilə imzalanmışdır. «Şahdəniz» yatağında neftin ehtiyatı 260 mln. t hesablanmışdır. Bu yatağın dəyəri 4 mlrd. ABŞ dolları təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə bu üç neft müqaviləsi üzrə göstərilən yataqlardan cəmi 760 mln. t neft hasil ediləcəkdir ki, bu da 135 mlrd. ABŞ dollarına bərabərdir. Eyni zamanda bu

yataqlardan çıxarılan 600 mlrd. m³ təbii qazın qiyməti isə 48 mlrd. ABŞ dolları təşkil edəcəkdir. 30 il müddətinə bağlanmış bu müqavilələrə əsasən Azərbaycanın neft və qazdan gələn gəliri 180 mlrd. ABŞ dollarına bərabər olacaqdır. Bu qədər məbləği respublikanın 7-8 mln. əhalisi arasında bölsək hər adam başına təqribən 24-25 min dollar düşər.

1996-cı il dekabrın 14-də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı və hələ 70-ci illərdə kəşf olunmuş «Dan ulduzu» və «Əşrəfi» neft yataqlarının işlənilməsi məqsədilə ABŞ-ın «Amoka», «Yunokal», Yaponiyanın «İtoçu», Səudiyyə Ərəbistanının isə «Delta» neft şirkətləri ilə dördüncü müqavilə imzalanmışdır. Bu yataqlardan 30 il müddətində 150 mln. t neft çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu iki yataq üzrə bağlanmış müqavilənin dəyəri 2 mlrd. ABŞ dolları qiymətləndirilmişdir.

1997-ci il yanvarın 13-də Fransada «Elf Agiten» və «Total» neft şirkətləri ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Lənkəran-Talış-Dəniz» yataqlarının birgə işlənilməsi üzrə beşinci müqavilə imzalanmışdır. Bu yataqlarda neftin ehtiyatı 200 mln. t hesablanmışdır.

Ümumiyyətlə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı perspektivli yataqlardan bağlanmış 5 müqaviləyə əsasən 30 il müddətində 1 mlrd. t-dan artıq neftin çıxarılması nəzərdə tutulur. Bu yataqların mənimsənilməsi üçün xarici neft şirkətləri tərəfindən 7,5 mlrd. ABŞ dolları xərclənəcəkdir ki, bunun da 80% -i onların, 20% -i isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) payına düşür.

Xəzərin Azərbaycan sektorundakı digər neft yataqlarının işlənilməsi məqsədilə 1997-ci ildə dünyanın bir çox neft şirkətləri ilə daha 4 müqavilə imzalanmışdır. Bunlardan birincisi (altıncı müqavilə) «Yalama» yatağının işlənməsi üzrə iyulun 3-də Moskvada Rusiyanın «LUKOyl» neft şirkəti ilə bağlanmışdır.

İkinci müqavilə (yedinci müqavilə) «Abşeron» struktur yatağının işlənməsi üzrə ABŞ-ın «Şevron» və Fransanın «Total» neft şirkətləri ilə bağlanmışdır. 1997-ci ildəki üçüncü müqavilə (səkkizinci müqavilə) Xəzərin «Naxçıvan» struktur yatağının işlənilməsi üzrə ABŞ-ın «Ekson» şirkəti ilə imzalanmışdır. Doqquzuncu müqavilə Xəzərin «Oğuz» struktur yatağının işlənməsi üzrə ABŞ-ın «Mobil» neft şirkəti ilə bağlanmışdır.

1998-ci il iyunun 3-də Xəzərin «Kürdaşı» neft yatağının işlənilməsi üzrə İtaliyanın «Acip», Yaponiyanın «Mitsui», Türkiyənin «Türk petrolları» və s. şirkətləri ilə onuncu müqavilə imzalanmışdır. Yataqda neftin ehtiyatı 100 mln. t hesablanmışdır. Yataq hələ 50-ci illərdə kəşf olunmuşdur.

İndiyədək dəniz neft yataqları üzrə 10 müqavilə imzalanmışdır, lakin bu axırını sədd deyildir. Xəzərin Azərbaycan sektorundakı perspektivli yataqların birgə işlənilməsi üçün xarici şirkətlərlə müqavilələr davam edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının xarici neft şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələrinə əsasən neftin çıxarılması tarixi (Çıraq yatağı) 1997-ci il noyabrın 12-nə «Konstitusiya günü»nə təsadüf etmişdir.

«Çıraq-1» platforması dənizin dərinliyi 120 m olan sahədə tikilmişdir. Buradan 3 min m dərinliyində quyu qazılmış və neft çıxarılmasına başlanılmışdır. «Çıraq» yatağındakı 5 quyudan gündə 9 min t neft hasil olunur. 2002-ci ilin axırınadək bu yataqdan 5 mln. t neft çıxarılmışdır. Gələcəkdə bu platformadan daha 14 quyu qazılacaqdır. Ümumiyyətlə gələcəkdə dəniz yataqlarından ildə 40-50 mln. t neft hasil olunacaqdır.

«Çıraq-1» platformasında çıxarılan nefti sahilə nəql etmək məqsədilə uzunluğu 176 km olan Çıraq - Səngəçal sualtı kəmərləndirilmişdir. Burada çıxarılan təbii qazı sahilə nəql etmək üçün işə «Çıraq -1» -Neft daşları arasında (Neft daşları artıq sahilə sualtı

qaz kəməri ilə birləşdirilmişdir) uzunluğu 48 km olan kəmərlə birləşdirilmişdir. Gələcəkdə dənizin digər yataqlarında da belə nəhəng platformalar tikiləcəkdir.

Azərbaycanın dəniz yataqlarından çıxarılan nefti müvəqqəti saxlamaq və onun bir hissəsini neft kəmərləri vasitəsilə xarici bazarlara nəql edilməsi məqsədilə dənizin sahilində - Səngəçal qəsəbəsində nəhəng terminal kompleks tikilib istifadəyə verilmişdir. «Çıraq-1» yatağı ilə Səngəçal terminalı arasında uzunluğu 200 km-ə çatan neft kəməri çəkilmiş və terminalda hər birinin həcmi 25 min t olan 4 iri çən tikilmişdir. Ümumən terminalın neftsaxlama həcmi 100 min t təşkil edir. Gələcəkdə bu kompleks qurğu xeyli genişləndiriləcək və çənlərin ümumi həcmi 40 mln. t-na çatdırılacaqdır. Səngəçal terminal qurğusu «Şimal» və «Qərb» neft kəmərləri vasitəsilə Qara dənizin Novorossiysk və Supsa limanları ilə birləşdirilmişdir. 1997-ci ildə Səngəçal - Novorossiysk (1411 km) arasında neft kəməri işə düşmüşdür. Bu kəmərlə ildə 120 min t neft nəql edilir.

1998-ci ildən istifadəyə verilmiş Bakı-Supsa (926 km) kəməri ilə ildə 5 mln t neft yola salınır.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının milli gəlirinin yarıdan çoxu neft sənayesinin payına düşür. Yaxın gələcəkdə dəniz yataqlarının tam istifadəsi ilə əlaqədar olaraq milli gəlirdə neft sənayesinin xüsusi çəkisi əhəmiyyətli miqdarda artacaqdır.

Bakı-Tbilisi –Ceyhan (1760 km) neft kəməri 2005-ci il may ayının 25-də istifadəyə verilmişdir. Gələcəkdə bu kəmərlə Türkiyənin Aralıq dənizi sahilinə ildə 40-50 mln t neft nəql edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Xəzərin «Şahdəniz» qaz yatağı (ehtiyatı 1 trln.m³) bu yaxınlarda istifadəyə veriləcəkdir. Qazın xeyli hissəsini (25-30 mlrd. m³) xarici bazarlara çıxarmaq məqsədilə Bakı-Tbilisi-

Ərzurum (1050 km) qaz kəmərinin çəkilməsi layihəsi mövcuddur.

Bütün bunlar göstərir ki, gələcəkdə Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorunda çox mürekkəb dəniz-neft sənaye kompleksi yaradılacaqdır. Bunun üçün dəniz-neft sənaye işçilərinin sosial-iqtisadi vəziyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün adalardan istifadə etməklə, burada mədəni-məişət, ticarət, iaşə, istirahət və s. kimi obyektlər yaradılmalıdır.

ELEKTROENERGETİKA

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında elektroenergetikanın rolu böyükdür. Elektroenergetikaya «Azərənərji» Səhmdar Cəmiyyətinin müəssisələri – istilik və su-elektrik stansiyaları, elektrik şəbəkələri daxildir.

Respublikada elektrik enerjisi istilik-elektrik (İEM, DRES) və su-elektrik (SES) stansiyaları tərəfindən istehsal olunur. İES-lər mazut və yanar qazla, SES-lər isə Kür, Araz və Tərtər çaylarının qüvvəsi ilə işləyir. İES-lərin işləməsi üçün respublikada yanacaq potensialı çayların potensial qüvvəsinə nisbətən üstündür. Respublika ərazisindəki çayların ümumi hidroenerji potensial ehtiyatı 37 mlrd. kvt-saat hesablanmışdır ki, bunun da texniki istifadə olunması imkanı yalnız 16 mlrd. kvt-saat təşkil edir.

Azərbaycanda Mingəçevir, Şəmkir, Varvara, Yenikənd, Sərsəng və Araz SES-ləri; Mingəçevir, Əli Bayramlı və «Şimal» DRES-ləri, Sumqayıt İEM-1 və İEM-2 istilik-elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərir.

2004-cü ildə respublikada 18 mlrd. kvt-saatdan artıq elektrik enerjisi istehsal edilmişdir. Bunun 84%-i istilik-elektrik, 16%-i isə su-elektrik stansiyalarının payına düşmüşdür.

Respublikanın elektrik enerjisinə illik tələbatı 22-23 mlrd. kvt-saat hesablanmışdır. Elektrik enerjisi istehsalına görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Özbəkistan və Belarusan sonra 6-cı yeri tutur.

Azərbaycanda elektroenergetikanın inkişafı hələ inqilabdan əvvəlki illərə təsadüf etmişdir. İnqilaba qədər elektrik stansiyalarının çoxusu Bakıda çəmləşmişdir. Bakıda yerli mazutla işləyən bir neçə kiçik İES-lər mövcud idi. Bu stansiyalar tərəfindən istehsal olunan elektrik enerjisi əsasən neft quyularının qazılmasına, neftin çıxarılmasına və emalına sərf edilirdi. Stansiyalardan gücünə görə ən böyükləri Belqorod (45 min kvt.), Bibiheybət (9,8 min kvt.) İES-ləri müvafiq olaraq 1901 və 1902-ci illərdə tikilib istifadəyə verilmişdir. Bunlardan əlavə Abşeronda Ramana (4 min kvt.), Pirallahi (1,4 kvt.), Suraxanı (900 kvt.), Zabrat (720 kvt.), Sabunçu (700 kvt.) və s. kiçik İES-lər də fəaliyyət göstərirdi. Gəncədə, Nuxada, Qubada, Lənkəranda və digər şəhərlərdə kiçik su-elektrik stansiyaları mövcud idi. 1913-cü ildə Azərbaycanda 111 mln. kvt-saat elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur. Bu dövrlərdə elektrik enerjisi istehsalına görə Bakı Peterburq və Moskva sənaye mərkəzlərindən sonra 3-cü yeri tuturdu.

Keçmiş ittifaqın bir çox rayonları kimi Azərbaycan da 20-çi illərdə o zamanın məşhur QOELRO planına daxil edildi. Bununla əlaqədar olaraq Nuxada, Qubada, Xanlarda, Koryagində (Füzuli), Xan kəndində, Zaqatalada və başqa rayon və şəhərlərdə kiçik SES-lər tikilib istifadəyə verildi.

1923-cü ildə Abşeronun bəzi kiçik İES-lərinin gücü artırılmaqla yenidən quruldu. Məsələn, Belqorod İES-i «Qırmızı ulduz» İEM-i (176 min kvt.), Bibiheybət İES-i isə «L.Krasin» DRES-i (85,4 min kvt.) adlandırıldı. Bu dövrlərdə yerli yanacaqdan (mazutdan) istifadə etməklə Bakı ölkədə ən ucuz

elektrik enerjisi istehsal edən sənaye mərkəzi hesab olunurdu. Bu səbəbdən də ölkədə elektrikle işləyən ilk tramvay xətti 1924-cü ilin fevralında Bakıda işə düşmüşdür. Yenə də ölkədə ilk dəfə olaraq elektrik enerjisi ilə işləyən elektrik qatarları da 1926-cı ildə Bakı-Sabunçu-Suraxanı (20 km) arasında işə düşmüşdür.

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Qax (1924-cü ildə) və Prişib qəzasının Prival (1925-cü ildə) kəndlərində kənd elektrik stansiyaları tikilmişdir. Bu illərdə Azərbaycanın bütün elektrik stansiyalarının ümumi gücü 71 min kvt-a çatdırılmışdır.

Respublikada xalq təsərrüfatı sahələrinin, xüsusən neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni elektrik stansiyalarının tikintisinə başlandı. 1937-ci ildə tikintisinə başlanılmış Sumqayıt İES-i 1941-ci ildə (gücü 49 min kvt.) istifadəyə verildi. Sumqayıt İEM-nin gücü 1953-cü ildə 225 min kvt-a, sonradan isə 450 min kvt-a çatdırılmışdır. 1940-cı ildə respublikada elektrik enerjisi istehsalı 1,8 mlrd. kvt-saatdan artıq olmuşdur.

1954-cü ildə Abşeronun Şüvəlan qəsəbəsində «Şimal» DRES-i (169 min kvt) tikilib istifadəyə verildi. Hazırda bu DRES-in gücü 319 min kvt-dır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, «Şimal» DRES-i yenidən qurulmuşdur. Onun rekonstruksiyasına Yaponiya 160 mln. ABŞ dolları ayırmışdır. O zamanlar gücünə görə Azərbaycanda və Zaqafqaziyada ən iri SES 1954-cü ildə Kür çayı üzərində Mingəçevirdə tikilib istifadəyə verildi. Kücü 360 min kvt təşkil edən bu stansiyanın tikintisi ilə əlaqədar olaraq bir çox kompleks işlər də görülmüşdür. Belə ki, ümumi həcmi 16 mlrd. m³ su tutan dəryaça yaradılmış, balıqçılıq, turizm, su nəqliyyatı inkişaf etdirilmiş, buradan Kür-Araz düzənliyinə Yuxarı Qarabağ və Yuxarı Şirvan suvarma kanalları çəkilmiş və ən nəhayət Mingəçevir kimi iri sənaye mərkəzi içməli su ilə təchiz olunmuşdur. Mingəçevirdən bir qədər aşağı, 15 km Yevlaxa tərəf

1957-ci ildə gücü 16,5 min kvt olan Varvara SES-i də tikilib istifadəyə verilmişdir.

Keçmiş ittifaqda və Avropada ilk dəfə olaraq 1956-cı ildə Əli Bayramlı şəhərində açıq tipli DRES (1,2 mln. kvt) işə düşdü. 1966-cı ildə Sumqayıt şəhərində 2-ci İEM (150 min kvt), 1972-ci ildə İranla müştərək Naxçıvan ərazisində Araz SES-i (22 min kvt), 1976-cı ildə isə Törtər çayı üzərində Sərsəng SES -i (50 min kvt) tikilib istifadəyə verildi.

Azərbaycanda elektrik enerjisinin artımı 1981-ci ildə Mingəçevir DRES-nin (2,1 mln. kvt), 1982-çi ildə isə Kür çayı üzərində Şəmkir SES-nin (380 min kvt) işə düşmələri ilə əlaqədar olmuşdur. Bu stansiyalar istehsal gücünə görə respublikada ən iri SES və DRES-dir. Hazırda respublikada istehsal olunan elektrik enerjisinin 50%-dən çoxunu yalnız Mingəçevir DRES-i verir. Hazırda Mingəçevir DRES-nin hər birisinin gücü 300 min kvt olan 7 bloku vardır. Gələcəkdə onun bloklarının sayını 10-na çatdırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, gələcəkdə Mingəçevir DRES-nin gücü 3 mln. kvt-a çatdırılacaqdır. Kanadanın «Akres» şirkəti Mingəçevir DRES-nin yenidən qurulması üçün texniki-iqtisadi layihə işləyib hazırlamışdır. Buradakı 6 generatordan 2-ni şirkət öz daxili imkanı hesabına yeniləri ilə əvəz edəcəkdir. Qalan 4 generatoru dəyişmək üçün Beynəlxalq maliyyə təşkilatı tərəfindən kredit alınması nəzərdə tutulmuşdur. DRES-ə Sankt-Peterburqdan 2 nəhəng generator qurğusu gətirilmiş və quraşdırılmışdır.

Azərbaycanda elektrik enerjisi istehsalının dinamikası (mln.kvt.-saat)

İllər	İstehsal	İllər	İstehsal
1	2	3	4
1913	110,8	1976	15318,0
1920	122,0	1977	15760,0

1	2	3	4
1923	170,0	1978	15926,0
1928	377,0	1980	16000,0
1932	618,0	1985	20000,0
1937	1387,0	1988	23600,0
1940	1827,0	1990	23152,0
1950	2924,0	1995	17044,0
1960	6590,0	1997	16836,0
1965	10418,0	2000	18699,0
1970	12027,0	2001	18970,0
1975	14671,0	2002	18701,0

Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycanda ən çox elektrik enerjisi istehsalı 1988-ci ildə 23,6 mlrd. kvт-saat olmuşdur. Həmin ildən indiyədək respublikada elektrik enerjisi istehsalı get-gedə azalmağa doğru meyл etmişdir. Respublikada istehsal olunan elektrik enerjisinin çox hissəsini verən İES-lər yanacaqла təmin olunmaq üçün onlara ildə təqribən 6 mln. t şərti yanacaq, o cümlədən 3,8 mln. t mazut, 1,5 mlrd. m³ yanar qaz lazım gəlir.

Gələcəkdə respublikada elektriktutumlu yeni sənaye sahələrinin yaradılması və inkişafı çox böyük miqdarda elektrik enerjisi tələb edəcəkdir. Bu məqsədlə respublikada hazırda elektrik stansiyalarının güclərinin artırılması üçün bir çox tədbirlər görülür. Bakı yaxınlığında Nəvahi İES-i əvvəllərdə tikilməli olan AES-in yerində inşa olunur. 1986-cı ildə Çernobil AES-də qəza baş verdikdən sonra ölkənin bir çox seysmik rayonlarında, o cümlədən də Azərbaycanda AES-in tikintisi dayandırılmışdır. Kür çayı üzərində Yenikənd SES-nin tikintisi üçün Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı tərəfindən 53,2 mln. ABŞ dolları həçmində kredit verilmişdir. Yenikənd SES-i (113 min kvт) 2001-ci ildə işə düşmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir neçə qonşu ölkələrin enerji sisteminin vahid bir mərkəzdə birləşdirilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Keçmişdə ittifaq vahid enerji sistemində birləşdirilmişdir. Bu səbəbdən də demək olar ki, heç bir respublika elektrik enejisindən korluq çəkmirdi. SSRİ dağıldıqdan sonra respublikalar arasında vahid enerji sistemi də dağıldı. Respublikamızın Gürcüstan, Rusiya və Türkiyə ilə vahid enerji sistemində birləşməsi layihəsi mövcuddur.

Respublika ərazisində ekoloji mühitin korlanmasında İES-lərin də rolu az deyildir. İES-lər yanaşcaqla işlədiyindən atmosfərə çoxlu miqdarda tullantılar - zəhərli qazlar, tüstü və s. buraxır ki, bununla da atmosfer havası həddindən artıq çirklənməyə məruz qalır. Xüsusilə İES-lər mazutla işlədikdə atmosfərə daha çox tullantılar daxil olur. Lakin respublikanın yanar qaza olan tələbatı ödənilmədiyindən İES-lər üçün bu yanacaq növündən az istifadə olunur. Bunları nəzərə alaraq respublikamızın çaylarının enerji gücündən maksimum dərəcədə istifadə olunmalıdır. Bu məqsədlə vaxtilə fəaliyyət göstərmiş və sonralar dayandırılmış Quba, Qusar, Şəki, Balakən, Xanlar və s kimi kiçik su-elektrik stansiyalarının bərpa olunması üçün dövlət tərəfindən özəlləşdirilmişdir. Naxçıvanda Araz çayı üzərində İranla müştərək SES-in tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanda Günəş və Külək enerjilərinin əsasında elektrik stansiyalarını yaratmaq üçün də çox böyük potensial imkanlar mövcuddur.

METALLURGIYA SƏNAYESİ

Filizləri saflaşdırmaqla, onlardan metal və ərintilərin alınması ilə məşğul olan sənaye sahəsi metallurgiya adlanır. Metalluriyada metalların ərintisi pirometallurgiya və hidrometallurgiya üsulları ilə həyata keçirilir. Pirometallurgiya texnologiyasında

SƏNAYE

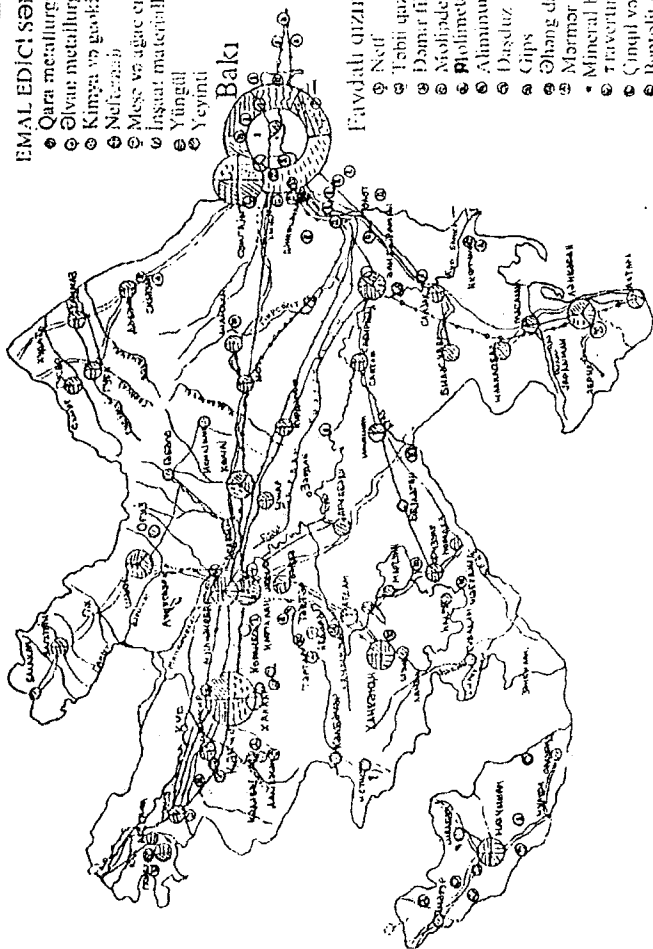
EMAL EDİCİ SƏNAYE

- ⊙ Qara metallurgiya
- ⊙ Ağır metallurgiya
- ⊙ Kimya və qoşulmaya
- ⊙ Nəqliyyat
- ⊙ Məşə və ağac emalı
- ⊙ İnşaat materialları is
- ⊙ Yüngül
- ⊙ Yeyinti

Bakı

Faydalı qazıntı hasilatı

- ⊙ Neft
- ⊙ Təbii qazlar
- ⊙ Dəmir filiz
- ⊙ Molybden filiz
- ⊙ Polimetal filiz
- ⊙ Alüminum filizləri
- ⊙ Dəşdəz
- ⊙ Gips
- ⊙ Əhəng daşı
- ⊙ Mərmər
- Mineral bulaqlar
- ⊙ Təvərin
- ⊙ Çınqıl və qum
- ⊙ Bentonit gilbr
- ⊙ Sement xam malı
- ⊙ İstilik elektrik stansiyaları
- ⊙ Su elektrik stansiyaları
- Neft kamərləri
- Qaz kamərləri
- Gəmiçiliyə yararlı çay
- Bahçəliq linənləri

proses yüksək temperaturda, hidrometallurgiyada isə metal maye məhlullardan alındığından proses nisbətən aşağı temperaturda gedir.

Sənayenin bu sahəsi qara və əlvan metallurgiyaya ayrılır. Dəmir, manqan, xrom filizlərinin saflaşdırılması və ərintiləri qara metallurgiyaya, yerdə qalan bütün metalların (alüminium, mis, sink, nikel, qurğuşun, qalay və s.) saflaşdırılması və ərintiləri isə əlvan metallurgiya sənayesinə aiddir. Metallurgiya sənayesi maşınqayırma və metal emalı sənayesini metalla, tikintini isə dəmir quraşdırma materialları ilə təchiz edir.

Azərbaycan ərazisində qara və əlvan metallurgiyanın bir çox xammal ehtiyatları vardır. Bunlardan ən birincisi qara metallurgiyanın əsas xammalı olan dəmir filizi ehtiyatını göstərmək lazımdır. «Azərbaycan Uralı» adlandırılan Daşkəsənin 4 yatağında (Daşkəsən, Çənubi Daşkəsən, Dəmir və Dardarin) dəmir filizinin ümumi ehtiyatı 256 mln.t hesablanmışdır. Bu yataqlardan çıxarılan dəmir filizi yerində saflaşdırıldıqdan sonra çuqun əridilməsi üçün Gürçüstanın Rustavi qara metallurgiya kombinatına göndərilir. Tullantı metal qırıntılarının yığılıb təkrarən əridilməsi də Azərbaycanın qara metallurgiya sənayesi üçün xammaldır. Respublikada neft sənayesi və maşınqayırmanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq təkcə Abşeron rayonunda illər boyu yığılıb qalmış milyon tonlarla metal qırıntıları vardır. Bu dəmir tullantı qırıntılarının bir hissəsi yığılaraq Bakıdakı «Təkrarqarametal» zavodunda əridilir.

Azərbaycanda qara metallurgiyaya nisbətən əlvan metallurgiyanın xammal bazası daha zəngin və rəngarəngdir. Burada alunit, mis-polimetal, kobalt, molibden, qurğuşun-sink, civə və s. ehtiyatları vardır.

Alunit filizi alüminium sənayesi üçün əsas xammaldır. Daşkəsən rayonundakı Zəylik alunit yatağı dünyada Çindəki

yataqdan sonra 2-çi yerdə durur. Alunitin tərkibində alüminium xammalından başqa kalium və natrium duzları, kükürd və s. kimi birləşmələr də vardır. Zəylik yatağında alunitin ehtiyatı 174 mln.t-na çatır. Buradan çıxarılan alunit saflaşdırıldıqdan sonra Gənçə alüminium gili zavodunda yarımfabrikat kimi emal olunur, sonra isə alüminium ərintisinin alınması üçün Sumqayıt alüminium zavoduna göndərilir.

Daşkəsəndə kobalt konsentrasi ehtiyatı da kəşf edilib istifadəyə verilmişdir. Hələlik tam şəkildə istifadə olunmadığına baxmayaraq gələcəkdə çox böyük perspektiv əhəmiyyətə malikdir. Kobalt ərıntilərinin tərkibində xrom, nikel, molibden, volfram və s. vardır. Kobalt odadavamlı, yüksək temperatur şəraitində işlədilən detalların hazırlanmasında tətbiq olunur. Məsələn, turbo-reaktiv mühərriklərin, alətlərin, maşın və dəzgahların hissələrinin yeyilməyə davamlığını artırmaq məqsədilə işlədilir. Kobalt ərıntiləri maqnit materialların tərkibinə də qarışdırılır.

Ordubad rayonu ərazisindəki Paraqəçay molibden filiz ehtiyatı kəşf olunmuş və hələ 1939-cu ildən istifadəyə verilmişdir. Buradan çıxarılan molibden respublikanın özündə deyil, əridilmək üçün Şimali Qafqazdakı Orconogidze (indiki Vladiqafqaz) zavoduna göndərilirdi. Hazırda onun fəaliyyəti dayandırılmışdır. Paraqəçayın yaxınlığında yeni bir yataq-mis-molibden ehtiyatı da aşkar edilmişdir.

Naxçıvan MR-in Şərur rayonu ərazisindəki Gümüşlü qurşuğun-sink filiz yatağı 1930-cu ildən istifadəyə verilmişdir. Buradan çıxarılan qurşuğun-sink filizləri də Şimali Qafqazdakı Vladiqafqaz zavoduna göndərilirdi. Hazırda bu xammalın oraya göndərilməsi də dayandırılmışdır.

Məlum olduğu kimi Gədəbəy rayonu ərazisində mis ehtiyatları vardır. Bu yataq hələ 1849-cu ildə kəşf edilmiş, rus və alman mütəxəssisləri tərəfindən plansız surətdə mənimsənilmiş-

dir. O zamanlar mis kolçedanı əridilərək xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Buradakı mis kolçedanın tərkibindəki kükürddən sulfat turşusu da alınırdı. Ehtiyatının azlığı və səmərəsiz işlədiyinə görə 30-cu illərdə mis əridilməsi dayandırılmışdır.

Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisindəki Mehmana yatağında qurğuşun-sink filiz ehtiyatları aşkar edilmişdir. Bu ehtiyatlardan da hələlik istifadə olunmur. Naxçıvan, Kəlbəcər rayonları ərazilərində civə ehtiyatlarının olması müəyyən olunmuşdur. Kəlbəcər rayonundakı Şorbulaq yatağından hələ 1969-cu ildən civə çıxarılmasına başlanılmışdır, lakin hazırda məlum səbəblər üzündən bu proses dayandırılmışdır. Kəlbəcər rayonu ərazisində qızıl ehtiyatları da vardır.

Əlvan metallurgiyanın inkişafı üçün Azərbaycanın Balakən rayonu ərazisindəki Filizçay yatağındakı mis-polimetal ehtiyatlarının əhəmiyyəti böyükdür. Bu yataq 100-150 kv.km sahəni əhatə edir. Yatağın perspektiv əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycanın bir çox rayonlarında səpinti halında selen, tellur, qalay, kermaniy və s. kimi əlvan metallar ehtiyatı da aşkar edilmişdir.

Son illərdə Bakıda yaradılmış «Təkrarəlvanmetal» zavodunun xammalını əlvan metal qırıntıları təşkil edir. Belə ki, əlvan metal tullantıları və qırıntıları toplanılır, növləşdirilir və əridilir.

Azərbaycanda metallurgiya kompleksi nisbətən cavan sahə olmaqla öz inkişaf mərhələsinə müharibədən sonrakı (1941-1945) illərdə başlamışdır. Lakin o, hələlik iri sahəvi kompleks inkişaf xarakteri daşmır. Yalnız əlvan metallurgiyanın alüminium sənayesi tam dövriyyəli inkişaf mərhələsindədir.

Metallurgiyanın ən mühüm sahəsi olan qara metallurgiya respublikada natamam dövriyyəli inkişaf etməklə, Daşkəsən filiz saflaşdırma kombinatını, Sumqayıt boru prokatı zavodunu və Bakı «Təkrarqarametal» əritmə müəssisələrini təmsil edir. Qara metallurgiyanın tam dövriyyəli inkişafı üçün üç əsas xammal-dəmir

filizi konsentratı, koks kömürü və flüs lazımdır. Əgər bunların biri olmadıqda qara metallurgiyanı tam dövriyyəli şəkildə, daha dəqiq desək çuqun əridilməsi üçün domna prosesini yaratmaq qeyri-mümkündür.

Göstərilən bu xammallardan Azərbaycanda yalnız dəmir flizi, az miqdarda isə flüs ehtiyatları vardır. Bu səbəbdən də Daşkəsəndə çıxarılan dəmir filizi saflaşdırıldıqdan sonra Rustavi şəhərindəki tam dövriyyəli metallurgiya kombinatına göndərilir, az bir hissəsi isə respublikamızın neftçixırma sənayesində ağırlaşdırıcı material kimi istifadə olunur.

Daşkəsən dəmir flizi yatağı hələ müharibədən əvvəl kəşf edilmişdir. 1932-ci ildə Daşkəsəndə daş kömürü başqa respublikadan gətirməklə metallurgiya zavodunun yaradılması haqda qərar qəbul edilmişdir. Lakin 1940-çı ildə zavodun Daşkəsəndə deyil, Rustavidə tikilməsi qərara alınmışdır. Müharibənin başlanması ilə əlaqədar olaraq zavodun burada tikilməsi müvəqqəti dayandırıldı. 1945-ci ildə Daşkəsən filizsaflaşdırma kombinatının tikintisinə başlandı və 1954-cü ildə istifadəyə verildi. Dəmir filizini Rustaviyə daşımaq məqsədilə uzunluğu 6 km olan Daşkəsən-Quşçu Körpüsü arasında asma kanat yolu, buradan Gəncə şəhərinə isə Qoşqar çayı boyunca dəmir yolu xətti (35 km) çəkildi və beləliklə Daşkəsən dəmir filizi konsentratını Rustaviyə daşımaq üçün əlverişli nəqliyyat sistemi yaradıldı.

Daşkəsən yatağından 90-cı illərədək ildə orta hesabla 3,5-4 mln.t süxur çıxarılır və burada saflaşdırılırdı. Bu qədər süxur materialından saflaşdırıldıqdan sonra cəmi 1 mln. t-a qədər dəmir konsentratı (dəmirin faizliyi 60 olmaqla) alınır. Rustavidə çuqun əridildikdən sonra onun yalnız 30-40%-i Azərbaycana gətirilirdi.

Sumqayıtdakı Azərbaycan boru prokatı zavodunda çuquna xrom, nikel, ferroərinti qatışdırmaqla marten sobalarında polad əridilir. Sumqayıt boru prokatı zavodunun tikintisinə 1945-çi ildə

başlanmış, 1952-ci ildə isə istifadəyə verilmişdir. Zavodda əsasən marten, boru prokatı və prokat sexləri, bunlarda isə 6 marten sobası və 3 boru prokatı dəzgahı fəaliyyət göstərir.

Qara metallurgiyanın ən mühüm məhsulu olan polada Azərbaycanda illik tələbat təqribən 2 mln.t hesablanmışdır. Lakin respublikanın özündə istehsal edilən polad ildə 400-450 min t təşkil edir ki, bu da tələbatın yalnız 20-25%-i deməkdir. Respublikanın polada olan tələbatının xeyli hissəsi digər qonşu respublikalardan gətirilən metalın hesabına ödənilir.

Bakı və Gəncə şəhərlərində qara metal qırıntıları əsasında tökmə zavodları da fəaliyyət göstərir. Bu zavodların əritdikləri çuqun və polad tökmələri yerli maşınqayırma müəssisələrində işlədilir. Bir neçə il bundan əvvəl Bakıda poladərilmə zavodu tikilmiş və burada əsasən tikinti armaturları istehsal olunur.

Daşkəsəndəki Zəylik alunit xammalının əsasında Gəncə şəhərində 1965-çi ildə alüminium gili zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir. Dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda alunitdən alüminium gili (alüminium oksidi) yarımfabrikatı istehsalı yaradılmışdır. Elektriktutumlu sahə olduğuna görə 1 t alüminium oksidi istehsalı üçün 17-18 min kvt-saat elektrik enerjisi sərf olunur. 90-cı illərə qədər zavodda ildə 750-800 min t alunit xammalı istehsal olunurdu. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər də zavod öz xammal tələbatının bir hissəsini xaricdən baha qiymətə gətirilən boksit xammalı ilə ödəyirdi. 2002-ci ildə Hindistandan 1 mln.t. boksit gətirilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1 t boksitin qiyməti 50-51 ABŞ dolları təşkil edir. Alunitdən tam istifadə olunmamasının əsas səbəbi alunitin emal texnologiyasının tam şəkildə mənimsənilməməsi olmuşdur. Ona görə də Gəncə alüminium zavodunun texnoloji xətləri tamamilə yerli alunitin emalına yönəldilməlidir.

Gəncə alüminium gili zavodunda istehsal olunan yarımfabrikat məhsul Sumqayıt alüminium zavoduna gətirilir və burada elektroliz üsulu ilə alüminium ərintisi həyata keçirilir. Sumqayıt alüminium zavodu 1955-ci ildən fəaliyyət göstərir. 1965-ci ilədək, yəni Gəncə müəssisəsi yaradılanadək Sumqayıt alüminium zavoduna xammal (alüminium oksidi) Volqaqrad şəhərindən gətirilirdi.

Yaradıldığı illərdən bəri Sumqayıt alüminium zavodu öz istehsal texnologiyasını xeyli genişləndirmiş və təkmilləşdirmişdir. 1964-cü ildə zavodun elektroliz sexinin alüminium məftili istehsal edən sahəsi, 1968-çi ildə məişət soyuduçuları üçün buxarlandırıcı aqreqat sexi, 1977-ci ildə metal tullantılardan bürünc və mis külçələr istehsal edən sahəsi və s. yaradılmışdır. Zavodda alüminium prokatı ilə yanaşı, bürünc və sink prokatları da istehsal olunur. Burada istehsal olunan alüminium məftilləri, prokatları və s. məhsullar nəinki təkcə respublikamızda işlədilir, habelə bir hissəsi xarici ölkələrə də göndərilir. Zavodun nəzdində alüminium materiallarından müxtəlif cür məişət qab-qacaqları və s. əşyalar istehsal edən sexi də fəaliyyət göstərir.

Xarici ölkələrlə bağlanmış müqaviləyə əsasən Sumqayıt alüminium zavodu yenidən qurulacaqdır. Quraşdırma işləri 4 ilə planlaşdırılmış və 200 mln. ABŞ dollarının xərclənməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Gəncə əlvan metalı zavodunda misdən və latundan lentlər və kiçik diametrlı borular istehsal olunur. Bu mis boruları məişət kondisioneri və soyuducularda geniş tətbiq olunur. İldə bu zavodda 5 min t məhsul istehsal edilir. Zavodun aqreqatları əsasən Almaniya və Avstriyadan gətirilmişdir. Xammal isə (mis və latun) Ukraynadan, Qazaxıstandan və Rusiyadan alınır.

Mingəçevir kabel zavodu 1954-cü ildə tikilməyə başlanmış, 1959-cü ildə isə işə düşmüşdür. Burada izola edilmiş mis və alüminium kabelləri və məftilləri istehsal olunur.

Bakı zərgərlik zavodunda qızıl, gümüş və s. xammallardan müxtəlif çeşidli məmulatlar hazırlanır. 150 çeşiddə zinyət şeyləri istehsal edən zavodun inkişafı üçün potensial imkanlar çoxdur.

Metallurgiya kompleksində yeni istehsal texnologiyası olan ovuntu metallurgiyasının tətbiqi çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ovuntu metallurgiyasının texnologiyası metal ovuntularının alınmasını və həmin ovuntulardan, onların qeyri-metallarla kompozisiyasından və müxtəlif hissəciklər və məmulatlar istehsalını əhatə edir. Bunun üçün presləmə və bişirmə yolu ilə istehsalı çətinliklə başa gələn, istənilən ölçü və formada maşın hissələri və detalları alınır.

Ovuntu metallurgiyasında metal itkisi çox az olur. Adi metallardan maşın hissələri hazırlayarkən 50%-ə qədər itkiyə gedir, ovuntu metallurgiyasından istifadə nəticəsində bu itki cəmi 5% təşkil edir. Ovuntu metallurgiyasından həm qara və həm də əlvan metallardan hissələr və digər məmulatlar istehsal olunur. Belə bir zavod keçmiş ittifaqda ilk dəfə olaraq 1980-ci ildə Bakıda tikilmişdir.

Ekoloji mühitin pisləşməsində qara və əlvan metallurgiya çox böyük rol oynayır. Məsələn, Daşkəsəndə çıxarılan dəmir filizi saflaşdırıldıqdan sonra yerdə qalan tullantılar (dördü bir hissəsi) Qoşqar çayı hövzəsinə atılır və bununla da meşə sahəsini məhv etməklə, həm də çayın suyunu çirkəndirir. Sumqayıtdakı boru prokatı və alüminium sənayelərinin atmosfərə buraxdıqları zəhərli qazlar və tüstülər Abşeron rayonunun ətraf mühitinə çox böyük ziyan vurur. Gəncə şəhərindəki alüminium zavodunun tullantıları müəssisənin ətrafını ölü zonaya çevirmişdir.

MAŞINQAYIRMA SƏNAYESİ

Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat strukturunun formalaşmasında və elmi-texniki tərəqqisində aparıcı sahə kimi maşınqayırma sənayesi mühüm rol oynayır. Respublikada maşınqayırma sənayesi 600-dən artıq müəssisə və istehsalat sahələrini özündə birləşdirir. Kompleksdə 350 adda müxtəlif çeşidli maşın və avadanlıqlar istehsal olunur. Bunlardan bəziləri, o cümlədən neft avadanlıqları, elektrik mühərrikləri, qaynaq aparatları, məişət kondisioneri və soyuducuları, mikrosxemlər və s. cihazlar bir çox ölkələrə də ixrac olunur.

Respublikada maşınqayırma müəssisələrinin xammal bazalarının əsas hissəsini qara və əlvan metallurgiya sənayesi, Bakı «Təkrarqarametal» və «Təkrarəlvanmetal» zavodları təmin edir. Yerdə qalan hissəsi isə qonşu respublikalardan gətirilən metalların hesabına ödənilir.

Respublikanın maşınqayırma sənayesində neft maşınqayırması əsas yer tutur. Bu sahənin inkişafı bilavasitə neft sənayesinin yaradılması və inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Hələ inqilabdan əvvəl Bakıda cəmləşmiş kiçik mexaniki emalatxanalar, zavodlar əsasən neft sənayesi üçün sadə maşınlar, dəzgahlar, aparat və qazan qurğuları, polad kanatlar, mismar, qazma alətləri istehsal edir, neft avadanlıqlarını təmir edir, neft sənayesi üçün çuqun, polad və misdən tökmə məmulatlar hazırlayırdı.

Hazırda respublikada 16-a qədər neft maşınqayırma zavodu fəaliyyət göstərir. Bunlardan Səttarxan adına, «Bakı fəhləsi», Keşlə maşınqayırma, Neft Mədən Maşınqayırma, B.Sərdarov adına, Qaradağ dəniz özülləri və s. neft maşınqayırma müəssisələri arasında özünün istehsal gücünə görə fərqlənirlər. Bunların arasında isə Səttarxan adına (keçmiş Şmidt ad. zavod) zavod respublikanın ən böyük və qocaman neft maşınqayırma müəssisəsidir. 1894-

cü ildə yaradılmış bu zavod keçmiş ittifaqın ilk ön böyük neft maşınqayırma müəssisəsi olmuşdur. Hazırda zavodda universal preventlər, kalon başlıqları, qazma nasos ştanqları, fontan armaturları və s. istehsal olunur.

Keçmiş ittifaqda yeganə müəssisə olan Qaradağ dəniz özülləri zavodu da özünün istehsal gücünə və mürəkkəb avadanlıqlar istehsalına görə digər zavodlardan fərqlənir. Zavodun tikintisinə 1979-cu ildə başlanılmış, 1984-cü ildə isə istifadəyə verilmişdir. Zavodda dənizin dərinliklərində buruq qazmaq və neft-qaz çıxarmaq üçün müxtəlif növ avadanlıqlar istehsal olunur. Zavodun əsas məhsulu olan nəhəng blokların hər birisinin ağırlığı 3 min t olmaqla 1,5-2 il müddətinə inşa edilir. Hazırda zavod ABŞ neft şirkətləri tərəfindən yenidən qurulmuşdur. ABŞ neft şirkətləri ilə Azərbaycan mütəxəssislərinin birgə səyi ilə dənizdə kəşfiyyat işləri aparmaq və neft-qaz çıxarmaq üçün zavodda «Dədə-Qorqud» üzən platforma qurğusu tikilmiş və istifadəyə verilmişdir.

Dənizneft maşınqayırmasında 1998-ci ildən istifadəyə verilmiş «İstiqlal» kəşfiyyat-qazma qurğusu dənizin 700 m-ə qədər olan dərinliklərində 7 min m-dən artıq olan quyuların qazılmasına imkan yaratmışdır. Qurğu 17 aya tikilmiş və 194 mln. ABŞ dollarına başa gəlmişdir.

1930-cu ildən fəaliyyətdə olan Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə Neft Maşınqayırma İnstitutu («AzİNMAŞ») neft maşınları və başqa avadanlıqları istehsal etmək üçün konstrukturalı rolunu oynayır. İnstitut neft-qaz mədənləri avadanlıqlarını yaratmaq sahəsində çox böyük işlər aparır. «AzİNMAŞ» yüzlərlə neft maşınları, aqreqatları və qurğuları, o cümlədən mancanaq dəzgahları, fontan armaturları, quyu təmiri üçün səyyar qaldırıcı qurğular, neftçıxarmanı intensivləşdirmək üçün nasos aqreqatları, sementləmə qurğuları, pərli baltalar və s. layihə və konstruksiyalarını

vermişdir. Keçmiş ittifaqın neft-qaz yataqlarında və emalı müəssisələrində vaxtilə bu institutun 500 növdən artıq avadanlıqları tətbiq olunurdu.

Respublikanın maşınqayırma kompleksində ikinci əsas sahə **elektrotexnika** maşınqayırma sahəsidir. Elektrotexnika maşınqayırma sənayesində məişət kondisionerləri, məişət soyuducuları, mayesiz transformatorlar, lyuminissen lampalar, radio-televiziya aparatları, elektrik kabelləri, elektrik qaynaq aparatları, kiçik elektrik mühərrikləri və s, istehsalı əsas yer tutur. Bakı İstehsalat Birliyi Azəlektrikışıq müəssisəsi 1975-çi ildə yaradılmışdır. Birliyə Naxçıvan və Xankəndindəki elektrotexnika zavodları da daxildir. Birliyin baş müəssisəsi olan Bakı Azəlektrikışıq zavodunun tikintisində 1957-ci ildə başlanılmış, 1963-cü ildən işə istifadəyə verilmişdir. Zavodun avadanlıqları Macarıstandan gətirilmişdir. Zavodda əsasən lyuminissen və avtomobil lampaları istehsal olunur. Bakı İstehsalat Birliyi azəlektroterm sənaye müəssisəsi elektrotermik avadanlıqlar istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Birliyə həmçinin Bakı təcrübə eksperimental zavodu, Salyan elektrik qaynağı avadanlığı zavodu və xüsusi layihə-konstruktor bürosu daxildir. Birliyin əsas müəssisəsi olan Bakı təcrübə-eksperimental zavodu 1962-çi ildə yaradılmışdır. Zavodda bir çox elektrik avadanlıqları istehsal edilir.

1974-cü ildə yaradılmış Bakı Elektrik-Məişət Cihazları İstehsalat birliyinin tərkibinə Bakı soyuducular və Sumqayıt kompressor zavodları daxildir. Bünövrəsi 1959-cu ildən qoyulmuş Bakı Soyuducular zavodu 1960-cı ildən məhsul istehsal etməyə başlamışdır.

Bakı elektrik maşınqayırma zavodu Azərbaycanın elektrotexnika sənayesinin ilk və həm də ən böyük müəssisəsi olmuşdur. Müəssisənin tikintisində 1945-çi ildə başlanılmış, 1947-çi ildən işə işə düşmüşdür. Zavod 60-çı illərdə elektrik mühərrikləri,

generatorlar, səyyar elektrik stansiyaları, məişət vintilyatorları və s. istehsal edirdi. 1956-cı ildən isə əsasən elektrik mühərrikləri istehsal edir, yerdə qalan məhsullar isə onun filialına çevrilmiş Xankəndi (istehsal edilirdi) və Quba zavodlarında istehsal edilir.

Bakı məişət kondisionerləri zavodunun tikintisinə 1973-cü ildən başlanılmışdır. 1975-çi ildən etibarən zavodda yüksək keyfiyyətli məişət kondisionerləri istehsalı həyata keçirilir. Bakı radio zavodu 1947-çi ildən istifadəyə verilmişdir. 1961-çi ildə zavodun Naxçıvan şəhərində filialı yaradılmış, sonradan isə bu filial müstəqil radiotexnika müəssisəsinə çevrilmişdir.

Mingəçevirdə elektrotexnika sənayesinin iki müəssisəsi yaradılmışdır. Bunlardan «Azərkabel» zavodu əsasən elektrik kəbelləri, «Elektroizolit» zavodu isə izolyasiya materialları istehsal edir. Salyan şəhərində elektrik qaynağı aparatı istehsal olunur. Bakıdakı mayesiz transformatorlar zavodu 1961-ci ildə yaradılmışdır. Zavodda istehsal olunan transformatorlar su və istilik-elektrik stansiyalarında, kimya, neft, qara və əlvan metallurgiya sənayələrində, metropoliten, radio-televiziya, hesablama mərkəzlərində və s. istifadə olunur. Şamaxı şəhərində televizor zavodu 2005-ci ildə istifadəyə verilmişdir.

Cihazqayırma sənaye sahəsi respublikanın maşınqayırma sənayesində nisbətən cavan sahə hesab olunur. Bu müəssisələr əsas etibarilə Bakıda, Gəncədə və Əli Bayramlıda yerləşdirilmişdir. Bakı cihazqayırma zavodu 1941-çi ildə yaradılmışdır. Bu, respublikada ilk cihazqayırma müəssisəsidir. Zavodda neft və qaz quyularının qazılmasında istifadə olunan və texnoloji proseslərə nəzarət edən və tənzimləyən cihazlar, səyyar geofiziki avadanlıqlar və s. istehsal olunur. 70-çi illərdən Bakı kosmik cihazlar zavodu adlandırılmaqla, burada həmçinin telemexanika və avtomat qurğularında işlədilən cihazlar da istehsal edilir.

Gəncə cihazqayıra zavodu 1942-ci ildə Simferapoldan köçürülmüş mator təmiri zavodunun əsasında mexaniki zavod adı ilə yaradılmışdır. Müharibə illərində zavodda hərbi sursatlar istehsal edilirdi. 1959-cu ildən müəssisə cihazqayırma zavodu adlandırılmış və hazırda su sayqaçları istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Keçmiş ittifaqda yeganə müəssisə olan bu zavodda soyuq və isti su sayqaçları istehsal olunurdu. Gəncədə kiçik kalkulyatorlar istehsal edən müəssisə də mövcuddur. Əli Bayramlı şəhərində məişət kondisionerləri üçün termorequlyatorlar (tənzimedicilər) istehsal edən cihazqayırma zavodu fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda nəqliyyat maşınqayırma sənayesini Bakıdakı gəmi təmiri və gəmi istehsalı və son illərdə yaradılmış avtomobilqayırma müəssisələri təmsil edir. Bakı limanında hələ Çar Rusiyası dövründə tikilib istifadəyə verilmiş bir neçə gəmi təmiri zavodlarında əsasən neft və quru yükdaşıyan gəmilər istehsal olunurdu. Hazırda zavodlarda üzən tərsanə, sərnişin, yedək və barj gəmiləri də istehsal edilir. 1976-cı ildən bu zavodların birində dənizliman akvatoriyasında suyun çirkəndirilməsinə qarşı tətbiq olunan gəmilər istehsalına da başlanılmışdır. Bakı avtomobilqayırma zavodu 70-ci illərdə yaradılmışdır. Kooperasiya əsasında fəaliyyət göstərən zavodda ərzaq məhsulları daşıyan soyuducu avtomobillər, sonralar isə sərnişin avtobusu da istehsal olunurdu. Hazırda bu avtomobillərin istehsalı dayandırılmışdır. Bakıda Naberejni Çelndan gətirilən detal və hissələr əsasında kooperasiya yolu ilə «KaMaz» markalı avtomobillər istehsal olunur. Gəncə şəhərində 2005-ci ildə istifadəyə verilmiş avtomobil zavodunda «Oka» markalı minik maşınları istehsalına başlanılmışdır. Zavodda «VAZ» markalı avtomobillərin də istehsalı nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikada kənd təsərrüfatı maşınqayırma sənayesi çox zəif inkişaf etmişdir. Yalnız Mingəçevir şəhərində avtoyükleyici-

lər və kanal qazan maşınlar, Şəmkir rayonunun Zəyəm qəsəbəsində isə suvarma nasosları, otçalan maşın hissələri, çuğundur çıxaran aqreqatlar, üzümdaşıyan konteynerlər və digər kənd təsərrüfatı maşınları üçün ehtiyat hissələri istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanın iri kənd təsərrüfatı sahələrini nəzərə alaraq burada çoxsahəli kənd təsərrüfatı maşınqayırma sənayesini inkişaf etdirmək lazım gəlir. Belarus Respublikası ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycanda traktor zavodunun və başqa kənd təsərrüfatı maşınqayırma müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Respublikamızın maşınqayırma sənayesində başqa avadanlıqlar istehsalı da yaradılmışdır. Məsələn, Bakı diyirçəkli yastıqlar və qaz aparatları zavodları, Xanlar şəhərində uşaq velosipedləri, Ağdamdakı mexaniki, Ağdaş rayonunun Xosrov qəsəbəsində dəmir çarpayılar, Ucar da alağ ketmənləri, Naxçıvan və Sumqayıtda alüminium qablar, Daşkəsən şəhərində daşkəsən mişarlar, Qaxda neft emalı üçün avadanlıqlar (Bakı zavodunun filiali) və s. kimi kiçik müəssisələr də mövcuddur.

Ümumiyyətlə son illərdə respublikanın maşınqayırma sənayesinin yerləşdirilməsinin coğrafiyası xeyli genişləndirilmiş, 47 rayonda 50-dən artıq filiallar yaradılmışdır.

Azərbaycanın maşınqayırma kompleksinə maşınların təmiri və metal emalı müəssisələri də daxildir. Ayrı-ayrı rayonlarda avtomobil və kənd təsərrüfatı maşınlarını təmir etmək üçün müəssisələr və emalatxanalar yaradılmışdır. Bakıdakı vaqon təmiri zavodu respublikanın ən qədim müəssisələrindən biri hesab olunur. 1891-ci ildə yaradılmış bu zavod əvvəllərdə neft avadanlıqlarını təmir edirdi. 1933-cü ildən isə neft və neft məhsulları daşıyan vaqonların təmirilə məşğuldur.

Respublikanın çox mürekkəb və çoxsahəli maşınlarla olan tələbatının əksəriyyət hissələri xarici ölkələrdən alınır. Halbuki

müstəqilliyimiz dövründə maşınqayırma kompleksini daha da inkişaf etdirmək üçün respublikamızda potensial imkanlar çoxdur. Bu potensial imkanlar respublikada filiz xammalının və ixtisaslı kadrların olmasıdır. Respublikada maşınqayırma üzrə ixtisaslı kadrlar əsasən Azərbaycan Neft Sənayesi Akademiyasında və Azərbaycan Texniki Universitetində, habelə MDB - nin bir çox ali məktəblərində hazırlanır.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, respublikada maşınqayırma kompleksinin demək olar ki, 90%-i Abşeronda cəmləşmişdir. Belə bir uyğunsuzluq Abşeron kimi əhalinin çox məskunlaşdığı ərazini həddindən artıq çirkləndirir və səs-küyə səbəb olur. Ona görə də maşınqayırma müəssisələrinin yüngül başa gələn hissəsini respublikanın qərb və ucqar ərazilərinə köçürülməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

KİMYA VƏ NEFT - KİMYA SƏNAYESİ

Azərbaycan respublikasının kimya və neft-kimya kompleksi məhsul istehsalının həçminə görə yanaacaq və maşınqayırma komplekslərindən sonra 3-cü yeri tutur. Bu kompleks müxtəlif növ xammallardan istifadə dərəcəsinə, istehsal etdiyi məhsullara tələbatın artmasına, mürəkkəb istehsal texnologiyasına və ərazidə yerləşdirilməsi xüsusiyyətlərinə görə digər sənaye sahələrindən kəskin fərqlənir. Bu kompleks inkişaf etdikcə zəncirvari, uyğunluqlu və bir-birilə əlaqəli şəkildə yeni-yeni istehsal sahələri yaranır. Respublikanın xalq təsərrüfatında elə bir sahə yoxdur ki, orada kimya kompleksinin hər hansı bir məhsulundan istifadə olunmasın.

Kompleksin əsasını əsas kimya təşkil edir. Respublikada kimya sənayesinin istehsal etdiyi əsas məhsullar-sulfat turşusu, superfosfat gübrələri, kaustik soda, xlor, alüminium-xlorid, sulfo-

nol, sintetik yuyucu vasitələr, yod-brom və s.-dən, neft kimyanın istehsal etdiyi əsas məhsullar isə - etil spirti, sintetik kauçuk, texniki rezin məmulatları, müxtəlif şinlər, plastik kütlələr, aşqarlar, şüşə lifi və polietilendən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda superfosfat gübrə və yuyucu vasitələr istehsalı dayandırılmışdır.

Respublikada kimya və neft kimyanın inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif növ xammallar — daş duz, barit, alunit, zəy, kükürd kolçedanı, neft, təbii qaz, neft buruq suları, neftin və alunitin emalından ayrılan kükürd qazları və s. vardır. Lakin buna baxmayaraq kompleksin bir çox xammalları xarici ölkələrdən də gətirilir.

Azərbaycanda kimya sənayesinin formalaşması bilavasitə neft emalı sənayesinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Hələ XIX əsrin axırlarında Bakıda neftin emalı üçün lazım olan soda və sulfat turşusu Rusiyadan və başqa xarici ölkələrdən alınırdı. Vaxtında istehsalə çatdırılmadığından və çox baha başa gəldiyinə görə bu növ kimya məhsullarının Azərbaycanda istehsal olunması ideyası meydana çıxdı. İlk dəfə olaraq 1878-çi ildə Bakıda soda istehsal edən zavodun tikintisi başa çatdırıldı. Sonralar H.Z.Tağıyev və «Nobel qardaşlar» şirkətləri tərəfindən Bakıda bir neçə kiçik soda-qələvi zavodları tikilib istifadəyə verildi. 1879-çu ildə Bakıda ilk sulfat turşusu zavodu da işə düşdü. «Nobel qardaşlar» şirkəti tərəfindən Bakıda tikilən ikinci sulfat turşusu zavodu 1882-ci ildə istifadəyə verildi.

Neft emalının get-gedə inkişafı ilə əlaqədar olaraq sulfat turşusuna tələbatın artması Bakıda daha bir neçə zavodun tikintisinə səbəb oldu. Beləliklə, XIX əsrin axırlarında Bakıda soda-qələvi və sulfat turşusu istehsal edən bir çox kimya müəssisələri mövcud idi.

Bakı sulfat turşusu zavodları o vaxtlar əsasən Daşkəsən yaxınlığındakı Çıraqdərə yatağından gətirilən kükürd kolçedanının

əsasında işləyirdi. Bununla belə, xammal çatışmamazlığı üzündən hətta Siciliyadan, İspaniyadan və Dağıstandan da kükürd kolçedanı gətirilirdi. 1920-ci ildə Bakıda beş kiçik sulfat turşusu zavodu fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrlərdə kükürd kolçedanının bir hissəsi də Uralın Deqtyarsk yatağından gətirilirdi. Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə Bakının kiçik sulfat turşusu zavodları iri bir müəssisə halında birləşdirildi, təkmilləşdirildi və bununla da məhsul istehsalının xeyli artırılmasına səbəb oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çıraqdərə yatağında kükürd kolçedanı ehtiyatının azalmasını nəzərə alaraq sulfat turşusu istehsalı üçün yeni xammal ehtiyatları tapıldı. Bu, neftin və alunitin emalından ayrılan kükürd qazıdır. Hazırda Sumqayıt sulfat turşusu istehsalının xammal bazasını Bakı neft emalı zavodlarının, Gəncə sulfat turşusu istehsalının xammal bazasını isə yerli alunitin emalından ayrılan kükürd qazları təşkil edir. Kükürd ehtiyatları Balakən mis-polimetal və Gədəbəy mis yataqlarında da zəngindir.

Azərbaycanda o zamanlar yeganə Bakı sulfat turşusu zavodu 1980-ci ildə Sumqayıta köçürülmüş, 1962-ci ildən istifadəyə verilmiş kimya zavodunun sulfat sexi ilə birləşdirilmiş və hazırda respublikanın ən iri kimya müəssisələrindən biri hesab olunur. Zavodun istehsal etdiyi sulfat turşusunun əsas hissəsi neft emalına, yerdə qalan hissəsi isə superfosfat kübrəsinin istehsalına sərf olunurdu. Respublikada ildə orta hesabla 50-60 min t sulfat turşusu istehsal olunur.

Sumqayıtın sulfat turşusu istehsalının, eləcə də əkinçiliyin tələbatı burada superfosfat kübrələri zavodunun yaradılmasına səbəb oldu. Zavodun tikintisinə 1958-ci ildə başlanılmış, 1963-cü ildən isə istifadəyə verilmişdir. Əvvəllərdə zavod Kola yarımadasındaki Xibin yatağından gətirilən apatit konsentratının xammalı əsasında fəaliyyət göstərirdi. Hazırda zavod öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmışdı. Səbəbi son illərdə Rusiya ilə inteqrasiya-

nın zəifləməsi olmuşdur. Lakin yaxınlarda yenidən işləməyə başlayacaqdır.

Sumqayıt superfosfat zavodu 90-cı illərdə 30-35 min t mineral gübrələr istehsal edirdi. Zavodda həmçinin bitkiləri zərərvericilərdən qoruyan maddələr də istehsal olunurdu. Xanlar şəhərində bitkiləri mühafizə edən kimyəvi vasitələr istehsal edən müəssisə vardır.

Gəncə alüminium zavodunda alüminium-oksidindən əlavə, həmçinin sulfat turşusu, kalium gübrəsi və zəy məhsulları da istehsal olunur. Zəy kimya sənayesində, o cümlədən tibbədə geniş tətbiq edilir.

Azərbaycanda kimya sənayesinin qədim sahələrindən biri də yod-brom istehsalıdır. XX əsrin 30-cu illərində bəzi kimya məhsulları kimi yod-brom da Azərbaycana çox baha başa gələn bir çox xarici ölkələrdən, o cümlədən Almaniyadan gətirilirdi. Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan problemlərdən biri də buruq sularından yod və brom istehsalının təşkili məsələsi idi. Hidroloji tədqiqatların aparılması sayəsində məlum olmuşdur ki, Abşeron və Neftçala rayonları ərazilərində zəngin yodlu-bromlu neft mədəni buruq suları ehtiyatı vardır. 1931-ci ildə keçmiş ittifaqda ilk dəfə olaraq yod istehsal edən zavod Suraxanıda tikilib istifadəyə verilmişdir. Bundan bir il sonra, yəni 1932-ci ildə Abşeronun Ramana kəndində ikinci yod zavodu işə düşdü. Həmin ildə Neftçalada respublikanın üçüncü yod-brom zavodu tikilib istifadəyə verildi. 1944-cü ildə Suraxanıdakı və Ramanadakı zavodlar birləşdirildi və istehsal gücü keyli artırıldı. Həmin vaxtdan bu müəssisə Bakı yod zavodu adlandırılmışdır. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycanda yod-brom istehsalının illik həcmi 40-45 tona çatırdı ki, bu da ümumölkə üzrə yod-brom istehsalının 75%-i demək idi. 1983-cü

ildə Neftçalada ikinci -Yeni Neftçala yod-brom zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanda kimya sənayesinin inkişafı böyük vüsət tapmışdır. 1946-cı ildə Bakıda tibb preparatları istehsal edən kimya-əczaçılıq zavodu yaradıldı. 1967-ci ildən zavodda yeni istehsal texnologiyası tətbiq olunmuş və təkmilləşdirilmişdir. Hazırda zavodda ampula, sarğı materialları, yerli bitkilərdən müxtəlif dərman preparatları, müxtəlif pastalar, mөлhəmlər, müalicə yağları və s. istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır.

Azərbaycanda kimya sənayesinin inkişaf dövrü 1950-ci ildən sonra başlamışdır. Bu illərdə Sumqayıt şəhəri respublikanın əsas kimya sənayesi mərkəzinə çevrildi. Bu şəhərdə sulfat turşusu, superfosfat gübrələri, yuyucu tozlar, kaustik soda, xlor, lak-boyaalar, etil spirti, sintetik kauçuk, plastik kütlə, aşqarlar, politilen və s. kimi çox çeşidli kimya məhsulları istehsal olunurdu.

Respublikada neftçixarma və neft emalı sənayələrinin tələbatı ilə əlaqədar olaraq 1945-çi ildə Sumqayıtda kaustik soda və xlor istehsal edən iri kimya kompleksi tikilib istifadəyə verildi. Kompleksin xammalını Baskunçakdan gətirilən xörək duzu təşkil etməklə, yerli ucuz elektrik enerjisindən istifadə olunurdu. Zavodda ildə orta hesabla 50-60 min t kaustik soda istehsal edilirdi. Lakin son zamanlar xammalın çatışmaması üzündən zavodda istehsal xeyli azalmışdır. Respublikada soda və xlor istehsalını artırmaq üçün potensial imkanlar vardır. Bu potensial imkanlar birinci növbədə respublikamız ərazisində olan zəngin duz ehtiyatlarıdır. Abşeronun duzlu göllərində çox zəngin duz ehtiyatları vardır.

Kimya sənayesində alüminium-xlorid istehsalı da mühüm sənaye əhəmiyyəti kəsb edir. Xlorid turşusunun alüminium duzu ilə birləşməsindən alınan alüminium-xlorid istehsalı 1962-çi ildən

həyata keçirilir. Alüminium-xloridin xammalı olan kaolin və boksit gili Uralın Kıştım yatağından götürülürdü. Alüminium-xlorid məhsulu neft emalında və müxtəlif üzvi sintezdə katalizator kimi işlədilir. Alüminium-xloridin xammalını respublikanın özündə istehsal olunan alüminium gilinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Sumqayıt Kimya Birliyinin sulfonol sexi 1963-cü ildən istifadəyə verilmişdir. Sulfonol kerosin, yaxud da parafinlərdən və benzoldan alınır. Sulfonol əsasən sintetik yuyucu toz vasitələrinin istehsalı üçün xammal hesab olunur. Ondan həmçinin xalq təsərrüfatının digər sahələrində də istifadə edilir. Sulfonol istehsalı üçün xammal əvvəllərdə Qroznıdan götürülürdü. Son zamanlar isə bu xammal Leninqrad vilayətindən götürülür. Xəzərin Qum adasından çıxarılan yüksək parafinli neft də sulfonolun xammal bazasını təşkil edir.

Kimya kompleksinin müterəqqi sahəsi olan neft kimyanın əsası keçmiş ittifaqda ilk dəfə olaraq Azərbaycanda qoyulmuşdur. Onun xammal bazasını neft və təbii qaz təşkil edir. Neft və təbii qazın kimyanın qiymətli xammalı kimi əhəmiyyəti ildən-ilə artır. Hələ vaxtilə böyük kimyaçı alim D.İ.Mendeleyev neftin kimya sənayesi üçün əhəmiyyətini nəzərə apararaq demişdir: «Nefti yandırmaq, kağız pullardan ocaq qalamaq deməkdir».

1940-cı ildə Qaradağda yerli təbii qazın emalı əsasında qrum (duda) zavodu işə düşmüş və bu xammalın bazasında Bakıda ilk dəfə olaraq rezin, poliqrafiya məhsulları, lak və s. kimi kimyəvi məmulatlar istehsalı həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda neft kimyanın inkişafı Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərə təsadüf edir. 1945-çi ildə Sumqayıtda sintetik kauçuk zavodunun tikintisinə başlandı və 1952-çi ildə ölkədə ilk dəfə olaraq neft qazının emalından sintetik etil spirtinin alınmasına nail olundu. Halbuki bu dövrlərə qədər etil spirti bu xammala nisbətən baha başa gələn qiymətli ərzaq məhsullarından

alınırdı. Məsələn, 1 t etil spirtinin alınması üçün 4 t buğda və yaxud 10 t kartofun işlədilməsi lazım gəlirdi. 1957-ci ildən yeni texnologiyaya əsasən etil spirtindən sintetik kauçuk istehsalına Azərbaycanda başlanıldı. Sumqayıt sintetik kauçuk zavodunun xammal bazasını Qaradağ qaz emalı zavodunun istehsal etdiyi maye qaz fraksiyaları təşkil edir. 1 t sintetik kauçuk alınması üçün 2 t-na qədər etil spirti işlədilir. Burada istehsal edilən sintetik kauçukun bazasında 1959-cu ildə Bakıda şin zavodunun birinci növbəsi, 1961-ci ildə isə ikinci növbəsi istifadəyə verilmişdir.

Sumqayıt aşqarlar zavodu 1966-cı ildən istifadəyə verilmişdir. Zavod keçmiş ittifaqda ən böyük aşqarlar istehsal edən neft kimya müəssisəsi olmuşdur. Aşqar sürtkü yağları və mator yanacaqlarının istismar xassələrinin yaxşılaşdırılması üçün onlara əlavə edilən mürəkkəb üzvi maddədir. Tərkibində azot, fosfor, kükürd və s. kimi birləşmələr vardır. Aşqarlar yanacağa qatışdırıldıqda yanacağın motorda daha yaxşı yanmasını yaxşılaşdırır, tüstü və qum əmələ gəlməsinin miqdarını xeyli azaldır, metalın korroziyaya uğramasının və tez yiyilməsinin qarşısını alır.

Sumqayıt «Üzvi sintez» İstehsalat Birliyi bir neçə neft kimya zavodlarının və sexlərinin birləşməsindən 1979-cu ildə yaradılmışdır. Birlikdə plastik kütlələr və sintetik qatranlar, o cümlədən politilen istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Birlikdə həmçinin neft kimya sintezi məhsulları-benzol, divinil və s. məhsullar da istehsal olunur. Ümumiyyətlə, birlikdə ən müasir istehsal texnologiyasına əsaslanaraq ayrı-ayrı müəssisə və sexlərində 40 adda neft kimya məhsulları istehsal olunur.

Məlum olduğu kimi, neft kimya müəssisələri əsasən Abşeron sənaye qovşağında, xüsusən Sumqayıt şəhərində cəmləşmişdir. Son illərdə onun coğrafiyası respublikanın qərb rayonlarına doğru genişlənməyə başlamışdır. 1967-ci ildə Mingəçevir şəhərində şüşə lifi və texniki rezin məmulatları istehsal edən neft

kimya müəssisələri yaradılmışdır. 1971-ci ildən isə Salyan şəhərində plastik kütlə əsasında onun emalı sənayesi fəaliyyət göstərir. Hər iki sənaye mərkəzləri xammalları Sumqayıtın neft kimya müəssisələrindən alır.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft kimya kompleksinin yalnız sintetik liflər istehsalı Azərbaycanda hələlik yaradılmamışdır. Ancaq neft kimyanın bu lazımlı sahəsinin yaradılması zəruridir. Onu da göstərmək lazımdır ki, Sumqayıt neft kimya müəssisələrinin istehsal texnologiyasını təkmilləşdirmək və onları yenidən qurmaq üçün bir çox xarici ölkələrin, o cümlədən Çin mütəxəssislərinin iştirakı ilə müqavilə bağlanmışdır. Məlum olduğu kimi, Çin neft kimya sənayesinin inkişafına görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələrindən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sumqayıt kimya müəssisələri məlum səbəblər, birinci növbədə ittifaqın ayrı-ayrı xammal bazaları ilə inteqrasiyanın pozulması nəticəsində 90-cı illərdən bəri öz istehsalını xeyli azaltmış, bəziləri isə tamamilə dayandırmışdır.

Respublikanın ekoloji mühitinin korlanmasında kimya və neft kimya kompleksi az rol oynamır. Bu müəssisələrin istehsalat tullantıları, xüsusilə zəhərli qaz və tüstüləri ətraf mühitə, canlı və bitki aləminə, ən nəhayət isə insanların sağlamlığına çox böyük mənfi təsir göstərir. Hər şeydən əvvəl bunlara səbəb respublikanın kimya və neft kimya müəssisələrində istehsalat texnologiyasındakı qüsurlar, avadanlıqların korroziyaya uğrayaraq vaxtından əvvəl sıradan çıxması, istehsalat texnologiyasına düzgün riayət edilməməsi, təhlükəsizlik qaydalarının pozulması və s. ilə izah olunur.

TİKİNTİ MATERİALLARI SƏNAYESİ

Tikinti sənayesi respublika ərazi-istehsal kompleksinin bütün həlqələri ilə sıxı surətdə bağlı olmaqla, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynayır. Respublikanın mülki, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyatı, tikinti materialları sənayesinin həcminin artırılmasını və onlardan səmərəli istifadə olunmasını tələb edir.

Azərbaycanda tikinti kompleksi özünün çoxsahəli tərkiblə fərqlənir. Burada sement, dəmir-beton konstruksiyaları və hissələri, şifer, asbest-sement boruları, istilik izolyasiyası, pəncərə və tikinti şüşəsi, hörgü daşı, polimer-tikinti materialları və s. istehsalları yerli xammal bazasına əsaslanmış və artıq müstəqil ixtisaslaşdırılmış sahələrə çevrilmişdir.

Azərbaycan ərazisində zəngin və rəngarəng təbii tikinti materiallarının olmasına baxmayaraq, Çar Rusiyası dövründə onlardan səmərəli istifadə olunmurdu. O zamanlar tikinti sənayesi xırda kərpic və keramit zavodlarından, heç bir mexaniki üsuldən istifadə olunmayan daş karxılarından və əhəng istehsal edən kiçik müəssisələrdən ibarət idi. Hazırda Azərbaycanda xeyli inkişaf etmiş tikinti materialları və kəndən gətirilən xammalın bazasında meşə emalı sənayesi inkişaf etmişdir. Respublikanın xalq təsərrüfatı kompleksinin bütün sahələri inkişaf etdikcə tikinti materiallarına olan tələbat da artır. Tikinti materialları sənayesi xalq təsərrüfatının digər sahələrini müxtəlif tikinti materialları və texnoloji xammallarla (sement, əhəng, kips, kərpic, keramit, beton, dəmir-beton, saxsı məmulatları, şifer və s.) müntəzəm olaraq təchiz edir.

Azərbaycanın ərazisi qeyri-filiz materialları-gil, qum, tuf, qaja, mergel, çınqıl, təbii daş, mərmər və s. ehtiyatlarla zəngindir. Bunlardan qiymətli tikinti materialı kimi hörgü daşı ehtiyatlarının

respublika ərazisində zənginliyi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təkçə Abşeron yarımadası rayonunda hörgü daşının ehtiyatı 400 mln. m³ hesablanmışdır. Abşeronda Qaradağ, Duvanni, Güzdək, Zirə, Maştağa və s. kimi mexanikləşdirilmiş iri daş karxanaları yaradılmışdır. Bunlardan əlavə, respublikanın bir çox rayonlarında da mexanikləşdirilmiş daş karxanaları mövcuddur. Bunlara misal olaraq Qazax rayonunda Daşsalahlı, Şəmkir rayonunda Zəyəm, Ağdam rayonunda Şahbulaq və s. karxanaları göstərmək olar.

Tikinti materialları arasında mərmər qiymətli və bəzək materialları kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Daşkəsəndə, Naxçıvan MR-də, Qarabağ zonasında və s. mərmər ehtiyatları vardır. Bakı mərmər emalı zavodunda mərmər üzlüklər, bəzək plitələri və s. materiallar hazırlanır.

Yerli xammal əsasında Qaradağda, Gəncədə, Şəmkində, Yevlaxda, Qazaxda, Lənkəranda, Masallıda, Şekidə, Haçıqabulda və s. rayon mərkəzlərində əhəng istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərir. Respublikadakı bir çox çayların subasarlarında və terraslarında qum, çınqıl daş ehtiyatlarının bazasında tikinti materiallarını emal edən mexanikləşdirilmiş müəssisələr vardır. Bunlara misal olaraq Mingəçevir, Poylu, Bəhrəmtəpə, Gilgilçay, Akstafaçay, Vəlvələçay və s. göstərmək olar.

Tikinti materialları istehsalında bərkidici material kimi sementin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Sement istehsalı üçün respublika ərazisində zəngin təbii əhəng, gil, mergel və s. ehtiyatlar mövcuddur.

1952-ci ildə yerli xammalın bazasında illik istehsal gücü 1,2 mln. t. sement istehsal edən Qaradağ sement zavodu istifadəyə verilmişdir. Müstəqilliyimiz dövründə zavod yenidən qurulmuş və özəlləşdirilmişdir. Hazırda zavodda yüksək markalı sement istehsal olunur.

Tovuz şəhərində yerli xammal əsasında rəngli sement istehsal edən zavod rentabelli işləmədiyindən 1980-ci ildə tamamilə öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Bu zavod ildə 30-35 min t. müxtəlif rəngli sement istehsal edirdi. Burada istehsal olunan qiymətli rəngli sementin 90%-ə qədri keçmiş ittifaqın bir çox rayonlarına da göndərilirdi.

Hazırda respublikada sementə olan tələbat çox yüksəkdir. Çünki çox böyük tikinti işləri gedir. Ona görə də Rusiyadan, Türkiyədən, İrandan və s. ölkələrdən respublikamıza ildə xeyli miqdarda sement gətirilir. Respublikamızda yeganə müəssisə olan Qaradağ sement zavodu tələbatımızın yalnız 60-70%-ni təmin edir. Azərbaycanda yeni sement zavodlarının tikilməsi üçün zəngin xammal ehtiyatları vardır. İran və Türkiyənin köməkliyi ilə Naxçıvanda və Şəmkir rayonu ərazisində sement zavodlarının tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Gəncə alüminum oksidi zavodunun sexlərindən birində tullantılar əsasında sement istehsal edilməsi üçün yeni texnologiya işlənilib hazırlanmışdır. Buraya xammalın bir hissəsinin Rostov-Don vilayətindən də gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Tikintidə kərpic və keramit istehsalı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yerli xammallardan istifadə etməklə Azərbaycanın bir çox şəhər və rayon mərkəzlərində bu məhsulları istehsal edən zavodlar fəaliyyət göstərir. Belə müəssisələrin sayı ildən-ile artırılır.

Kənardan gətirilən kvarts qumu (Dağıstan MR və Rostov-Don vilayətindən) əsasında Azərbaycanda şüşə istehsalı yaradılmışdır. O zamanlar Zaqafqaziyada ən böyük pəncərə şüşəsi istehsal edən zavod 1935-çi ildə Bakıda tikilib istifadəyə verilmişdir. Hazırda respublikada tikinti və pəncərə şüşələri istehsal edən ən böyük müəssisə Sumqayıt şəhərində fəaliyyət göstərir. Zavod 1966-ci ildə tikilmişdir. Zavodda ildə milyonlarla

kv.m müxtəlif çeşidli tikinti, texniki və pəncərə şüşələri istehsal edilir. Keçmiş ittifaqda ilk dəfə olaraq Bakıda boyalı (rəngli), istilik və soyuq keçirməyən şüşə-kərpic istehsal edən müəssisə fəaliyyətə başlamışdır. Bu şüşə-kərpic materiallarından binaların arakəsmələrində və bir çox sahələrdə tətbiq olunur. Naxçıvan şüşə qablar zavodunda əsasən, şüşə taralar istehsal edilir. Bakıda da şüşə qablar istehsal edən sexlər yaradılmışdır.

Sumqayıt şəhərindəki polimer tikinti materialları kombinatında lineliyum istehsalı həyata keçirilir.

Tikinti materialları sənayesi materialtutumlu sahə olduğu üçün yerli xammallardan istifadə etməklə müəssisələr adətən istehlak rayonlarında və yaxud da ona yaxın yerlərdə yerləşdirilir. Belə materialtutumlu sahələrdən biri də dəmir-beton və iri panelli evtikmə kombinatlarının istehsal etdiyi məmulatlardır. Respublikada 90-a yaxın dəmir-beton məmulatları və hissələri istehsal edən zavodlar fəaliyyət göstərir. Bunların 60%-i yalnız Bakı-Sumqayıt sənaye qovşağının ərazisindədir. İri panelli evtikmə kombinatları Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Mingəçevirdə, Əli Bayramlıda və digər iri sənaye mərkəzlərində yerləşdirilmişdir. Hazırda binaların tikintisində yeni texnologiyadan istifadə olunması nəticəsində bu müəssisələr öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Bakı asbestsement və saxsı qablar kombinatında şiferlər, keramit pilitələr (kafel), santexnika avadanlıqları və s. kimi məmulatlar istehsal olunur. Bakı Məişət Kimyası İstehsalat Birliyindəki müəssisələrdə yağlı boyalar, lak emalı və s. istehsal edilir.

Respublikanın tikinti kompleksində meşə materialları da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanda meşə fondu respublika ərazisinin cəmi 11%-ə qədərini təşkil edir. Bu meşələrin 95%-i Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağlıq ərazilərdə, 5%-i isə düzənlik və çay dərələrində cəmləşmişdir.

Ən mühüm tikinti materialları istehsalı

İllər	Sement (min ton)	Quraşdırma beton konst- ruksiyası (min m ³)	Divar ma- terialları (min ədəd)	Asbest-se- ment (min şerti təbəqə)	Pəncərə şüşəsi (min m ²)
1990	990,0	1312,3	1317,0	66,0	5,3
1994	466,9	299,9	498,0	14,0	0,5
1995	195,9	90,5	161,0	8,0	0,5
1996	223,1	113,4	117,0	14,4	0,5
1997	314,7	47,1	82,8	14,4	0,6
1998	201,0	50,3	102,7	13,7	0,6
1999	171,4	42,1	94,7	6,4	0,4
2004	1300,0	-	-	-	-

Azərbaycan meşələrindən tikinti materialları kimi çox az miqdarda istifadə olunur. Ağac materialları respublikamıza əsasən Rusiyadan gətirilir. Azərbaycanda ağac emalı sənayesinin ən mühüm mərkəzi Xəzər dənizi sahilindəki Ələt limanında yerləşmişdir. Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Mingəçevirdə, Naxçıvanda və s. şəhərlərdə iri ağac emalı müəssisələri vardır. Mebel istehsalının əsas mərkəzləri: Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Xankəndi, Zaqatala, Lənkəran və s. Balakən rayonu mərkəzində yerli ağac materiallarından parket istehsalı həyata keçirilir. H.Z.Tağıyev qəsəbəsində balıqçılıq təsərrüfatı üçün çəlləklər və s. istehsal edən zavod mövcuddur.

YÜNGÜL SƏNAYE

Azərbaycanın istehlak malları istehsalında yüngül sənaye sahələri əsas yer tutur. Respublikada yüngül sənayenin inkişafı

üçün xammal ehtiyatları bunlardır: pambıq lifi, yun, ipək lifi, heyvan xəzdriləri, eləcə də neft kimyanın istehsal etdiyi süni gön-dəri, rezin məmullatları və s.

Azərbaycanda yüngül sənayenin inkişafı hələ inqilabdan əvvəlki illərə təsadüf etmişdir. O zamanlar Azərbaycanın yüngül sənayesinin əsasını kiçik pambıq təmizləmə, ipəksarıma, gön-dəri ayaqqabı və toxuculuq təşkil edirdi. Keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda yüngül sənaye intensiv inkişaf etməyə başlamışdır. Hazırda yüngül sənaye respublikanın xalq təsərrüfatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızın yüngül sənayesində toxuculuq mühüm yer tutur. Yüngül sənaye üzrə ümumi məhsul istehsalının 75%-ndən çoxu toxuculuğun payına düşür.

Toxuculuq sənayesi pambıq parça, yun parça, ipək parça və xalça toxuculuğu üzrə ixtisaslaşdırılmışdır.

Bakı toxuculuq kombinatı respublikanın yüngül sənayesində ən böyük müəssisələrdən biridir. Əsası hələ 1897-ci ildə H.Z.Tağıyev tərəfindən qoyulmuş bu pambıq parça toxuyan fabrika tam gücü ilə 1909-cu ildən istifadəyə verilmişdir. Əyrici, toxucu və boyaq-naxış fabrikalarını özündə birləşdirən indiki bu kombinatda müxtəlif çeşidli pambıq parçalar istehsal olunur.

Respublikada pambıq parça toxuyan ikinci müəssisə 1927-ci ildə Gəncə şəhərində tikilib istifadəyə verilmişdir. Müəssisənin xammal bazasını yerli pambıq təmizləmə zavodunun (1925-ci ildə tikilmişdir) istehsal etdiyi pambıq lifi təşkil edir.

Minkəçevir 50-ci illərdə respublikamızın üçüncü pambıq parça toxuculuğunun mərkəzinə çevrildi. Özünün pambıq parça istehsalına görə Mingəçevir kombinatı Bakı kombinatından sonra ikinci yeri tutur.

Pambıq parça toxuculuğu müəssisələrini yerli xammalla müntəzəm olaraq təchiz etmək üçün respublikada 19 pambıqte-

mizləmə zavodları fəaliyyət göstərir. Bərdədə (2 müəssisə), Gəncədə, Əli Bayramlıda, Ücarda, Yevlaxda, Kürdəmirdə, Sabirabadda, Ləkidə (Ağdaş), Sarıcalıda (Saathı) və digər rayon mərkəzlərində mexanikləşdirilmiş iri pambıqtəmizləmə zavodları mövcuddur. Hazırda pambıqtəmizləmə zavodları tamamilə özəlləşdirilmişdir.

Azərbaycanda yun parça toxuculuğunun inkişafı 1925-ci ildə Gəncə şəhərində tikilib istifadəyə verilmiş mahud fabrikanı ilə bağlı olmuşdur. 1964-cü ildən bu fabrika xalça-mahud kombinatına çevrilmiş və hazırda müxtəlif çeşidli xalça və xalça məmulatları ilə yanaşı, həm də yun parça istehsal edir.

Bakı kamvol-mahud istehsalat birliyi 1975-ci ildə yaradılmışdır. Bakıdakı kamvol və zərif mahud kombinatlarını özündə birləşdirən bu birlik tərəfindən müxtəlif növ yun parça istehsalı həyata keçirilir.

Sumqayıt şəhərində 60-cı illərdə respublikada üçüncü yun parça toxuculuğu müəssisəsi yaradılmışdır. Respublikada yun parça istehsalının 70%-i Bakı, 20%-i Gəncə və 10%-i Sumqayıt müəssisələrinin payına düşür.

1978-ci ildən istifadəyə verilmiş Yevlax yunun ilkin emalı fabrikanı respublikanın yun parça toxuculuğu müəssisələrini xammalla təchiz edirdi. Fabrikada ildə 10-15 min t yun yuyulur, çeşidlənir və istehlaka göndərilirdi. Hazırda müəssisə öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

Azərbaycanda ipək parça toxuculuğunun əsası hələ inqilabdan əvvəl qoyulmuşdur. Azərbaycan dünyanın qədim ipəkçilik ölkələrindən biri olmuşdur. O zamanlar baramaaçma əməliyyatı və ipək parça toxuculuğu kустar xarakter daşıyırdı.

Şəki ipək istehsalat birliyi şəhərin bütün ipək müəssisələrini özündə birləşdirərək 1975-ci ildən iri həcmli birliyə çevrilmişdir. Müəssisənin yaranma tarixi XIX əsrin axırlarına təsadüf edir. İlk

dəfə olaraq 1863-cü ildə Şəkiddə dünyanın ən böyük baramaaçma fabrikalarından biri tikilib istifadəyə verilmişdir. 1931-cü ildə fabrika genişləndirilmiş, yenidən qurulmuş və ipək kombinatına çevrilmişdir. 1954-cü ildə Şəkiddə boyaq-bəzək istehsalatı, 1968-ci ildə iri toxuculuq sexi, 1982-ci ildən isə boyaq-bəzək fabrikanı işə düşmüşdür. Şəki ipək istehsalat birliyi MDB-də ən böyük ipək kombinatlarından biri hesab olunur. Respublika üzrə ipək parçanın hazırda 90%-i bu kombinatda toxunulur. Xammal çatışmamazlığı üzündən Şəki kombinatı Özbəkistandan ildə 400-500 m barama alır.

Ordubad şəhərindəki baramaaçma fabrikanı 1883-cü ildən istifadəyə verilmişdir. 1970-çi ildən fabrikada toxucu sexi də işə düşmüşdür. Fabrikada baramadan xam ipək sap və cod ipək parça istehsal olunur. Burada istehsal olunan ipək sapın xeyli hissəsi Şəki ipək istehsalat birliyinə, bir hissəsi isə xariçə ixrac edilir.

Qarabağ ipək kombinatı baramaaçma və ipək parça toxuculuğu üzrə ixtisaslaşdırılmış və 1955-çi ildə Xankəndində yaradılmışdır. Burada 1928-çi ildən ilk baramaaçma əməliyyatına, 1934-cü ildən isə ipək parça toxuculuğuna başlanılmışdır. 1988-ci ilin axırlarından məlum səbəblər üzündən müəssisə Azərbaycanın himayəsindən müvəqqəti olaraq kənar olmuşdur.

Respublikada trikotaj sənayesi də inkişaf etmişdir. N.Nərimanov adına Bakı istehsalat trikotaj birliyi respublikanın ən böyük sənaye müəssisələrindəndir. 1975-ci ildən yaradılmış bu birlikdə müxtəlif çeşidli çorablar, trikotaj və alt trikotaj məmulatları istehsal olunur. Birliyin tərkibinə corab-trikotaj kombinatı, tikiş-trikotaj fabriki, alt-trikotaj paltar sexi daxildir. Birliyin baş müəssisəsi olan çorab-trikotaj fabrikanı hələ 1927-çi ildə yaradılmış, 1939-cu ildən isə kombinat adlandırılmışdır. Trikotaj sənayesi Sumqayıt, Gəncə, Naxçıvan, Şəki, Lənkəran və s. kimi şəhərlərdə də inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhər, qəsəbə və rayon mərkəzlərində tikij sənayesi yaradılmışdır. Belə tədbirin görülməsi sayəsində yerli ucuz qadın əməyindən səmərəli istifadə olunmasına əlverişli imkan yaranmışdır. Respublikada ən böyük tikij fabrikalari Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan, Şəki, Göycay, Bərdə və s. şəhərlərdə cəmləşmişdir.

Toxuçuluğun ən mühüm sahələrindən biri də xalça və xalça məmulatları istehsalıdır. Azərbaycan dünyanın qədim xalçaçılıq sənətinə yiyələnən ölkələrindən biri hesab olunur. Keçmişdə əl əməyinə əsaslanan xalça toxuculuğu kустar xarakteri daşıyırdı. Hazırda Gəncədə, Hacıqabulda, Akstafada, Qazaxda, Qusarda, Qubada, Dəvəçidə, Lahıcda, (İsmayilli), Naxçıvanda və s. şəhər və rayonlarda xalça və xalça məmulatları toxuyan mexanikləşdirilmiş fabrikalər və emalatxanalar fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda toxunulan «Xalı», «Çiçi», «Sumax», «Zili», «Şirvan», «Lahıc», «Qumaşxalça», «Qarabağ» və s. kimi yüksək keyfiyyətli və müxtəlif çeşidli xalçalarımız dünya bazarlarında çox böyük şöhrət qazanmışdır.

Yüngül sənayenin mühüm sahələrindən biri də gön-dəri ayaqqabı və xəz-dəri sənayesidir. İnqilabdan əvvəl Bakıda gön-dəri zavodu, Şekidə, Qazaxda, Göycayda, Şamaxıda, Qubada, Salyanda, Lənkəranda və Gəncədə isə gön-dəri emalatxanaları mövcud idi. Bunların əsasında Azərbaycanda kустar şəkildə kiçik ayaqqabı müəssisələri yaradılmışdır. Hazırda Bakı, Əli Bayramlı və başqa şəhərlərdə gön-dəri ayaqqabı və xəz-dəri sənayesinin əsas mərkəzləridir. Bakı gön-dəri istehsalat birliyi respublikanın ən böyük gön-dəri emal edən müəssisəsidir. 1972-çi ildə yaradılmış bu birliyin tərkibinə Bakı gön-dəri, Bakı 1№-li xrom-dəri və xam gön-dəri zavodları daxildir. Müəssisədə təbii gön-dəri, ayaqqabı altlığı və üzlük xrom-dəri istehsal olunur. Xrom-dəridən ayaqqabı astarları, qalantereya məmulatları və s.

hazırlanır. Gön-dəri xammalının əsasında 1932-ci ildə Bakıda iri ayaqqabı fabrikası tikilib istifadəyə verilmişdir. 1941-ci ildə Rostov-Don şəhərindən Bakıya göçürülmüş müəssisənin bazasında respublikada ikinci iri ayaqqabı fabriki yaradıldı.

1973-cü ildə Bakı ayaqqabı istehsalat birliyi yaradılmışdır. Birlikdə lak və xromdan müxtəlif modelli və çeşidli qadın və kişi ayaqqabıları istehsalı həyata keçirilir. Birlik Bakıdakı 4 və 5 №-li ayaqqabı fabrikələrini özündə birləşdirmişdir. Birliyin baş müəssisəsi olan 5 №-li ayaqqabı fabrikası 1960-cı ildən işə düşmüşdür. Bu fabrika 1971-ci ildən 3 №-li ayaqqabı fabrikası ilə birləşdirilmişdir.

Respublikada yeganə gön-dəri qalantereya fabrikası Bakıda yerləşir. Burada döşəmə məmulatları, qadın çantaları, portfeller, idman ləvazimatları və s. istehsal olunur. Əli Bayramlı şəhərində süni dəri emalı zavodu fəaliyyət göstərir.

Bakı «Azxəzərdəşuba» fabrikasında qoyun dərisindən və sintetik süni xəz-dəridən qadın paltoları, papaqları, qadın şubaları (kürkləri) və s. məmulatlar istehsal olunur.

Bakı oyuncaqlar, Şuşa şərqi musiqi alətləri, Bakı suvenir fabrikası və s. müəssisələr də yüngül sənayeyə daxildir. Masallıda, Şamaxıda, Zaqatalada, Gəncədə və başqa şəhərlərdə müxtəlif çeşidli suvenir əşyaları istehsal edən müəssisələr vardır. Bakı, məişət malları zavodunda divar kağızları, salfetkalar və başqa əşyalar istehsal olunur. Bakı saxsı qablar və Gəncə çini qablar zavodlarında müxtəlif çeşidli nimçələr, nəlbəkilər, dem çaynikləri, kasalar, piyalələr, boşqablar və s. istehsal edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda yüngül sənayenin istehsal etdiyi istehlak mallarına olan tələbatı heç də tam şəkildə ödənilmir. Halbuki, yüngül sənayenin bütün sahələrini inkişaf etdirmək və tələbatı ödəmək üçün respublikamızda lazımi qədər xammal bazaları və digər potensial imkanlar vardır.

YEYİNTİ SƏNAYESİ

Yeyinti sənayesi Azərbaycanın nisbətən qədim sənaye sahələrindəndir. Hələ keçmişdə əhalinin yeyinti məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində yeyinti məhsulları istehsalı mühüm rol oynayırdı. Lakin maddi-texnikanın aşağı səviyyədə olması sənayenin bu sahəsinin intensiv inkişafını ləngidirdi.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında yeyinti sənayesinin demək olar ki, bütün sahələri inkişaf etmişdir. Yeyinti sənayenin inkişafı üçün respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları xammal kimi böyük rol oynayır. Yeyinti sənayesinin çüzi miqdarda xammalı bir çox xarici ölkələrdən gətirilir. Respublikanın yeyinti sənayesi özünün çoxsahəliliyi ilə xarakterizə olunur.

Çörəkbişirmə və qənnadı məhsulları istehsalı respublikanın yeyinti sənayesinin əsasını təşkil edir. Çörəkbişirmə və qənnadı sənayesi üçün əsas xammal bazasını dənli bitkilər və meyvə-tərəvəz məhsulları təşkil edir. Respublikada çörək və çörək məmulatlarına tələbatın çox olması ilə əlaqədar olaraq yerli dənli bitkilər istehsalı onun yalnız bir hissəsini xammal kimi ödəyə bilər. Respublikada ildə orta hesabla 1,5-1,9 mln. t-ə qədər dənli bitkilər istehsal edilir. Tələbat isə ildə təqribən 3 mln. t-dan artıqdır. Dənli bitkilərdən buğda çörəkbişirmədə ən mühüm xammaldır. Respublikada buğdaya illik tələbat 1,5-1,7 mln. t hesablanmışdır. Respublikamız Türkiyədən, Qazaxıstandan və başqa ölkələrdən də buğda və un məhsulları alır.

Hazırda Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Kürdəmirdə, Dəvəçidə, Yevlaxda və s. şəhərlərdə iri elevatorlar və mexanikləşdirilmiş unüyütmə dəyirmanları, çörəkbişirmə kombinatları fəaliyyət göstərir. 1929-cu ildən fəaliyyətdə olan Bakı makoron fabrikanı 80-ci illərdə Mərdəkana köçürülmüş və istehsal texnologiyası xeyli təkmilləşdirilmişdir.

Qənnadı və müxtəlif şirniyyat istehsal edən iri müəssisələr əsasən Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda, Mingəçevirdə, Şəkiddə, Naxçıvanda, Qazaxda, Çəlibadda və s. şəhərlərdə cəmləşmişdir. Baxmayaraq ki, qənnadı istehsalı üçün Azərbaycanda zəngin xammal ehtiyatı (meyvə və onların şirələri) vardır, lakin çox təəssüf ki, yeyinti sənayenin bu sahəsinin istehsalı dünya standartlarına hələlik uyğunlaşdırılmamışdır.

Azərbaycanın bir çox rayon şəhərlərində milli ənənəyə xas olan müxtəlif çür şirniyyat məhsulları - Azərbaycan paxlavası, halva, şəkərbora və s. kimi yeyinti sənayenin bir çox məmulatları istehsal olunur.

Ət-süd məhsulları istehsalı üçün xammalın azlığı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda bu sahə nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Lakin bununla belə əhalinin ət və süd məhsullarına olan tələbatını qismən də olsa ödəmək üçün Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Mingəçevirdə, İmişlidə, Şəkiddə və s. şəhərlərdə iri ət kombinatları vardır. Süd və süd məhsulları istehsalı üzrə Azərbaycanda Bakı, Bərdə, Gəncə, Mingəçevir, İsmayilli və s. şəhər və rayonlar fərqlənirlər.

Tərəvəzçiliyin və meyvəçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq respublikada konserv sənayesi yaxşı inkişaf etmişdir. Müxtəlif çeşidli konservlər və şirələr istehsal edən müəssisələr əsasən xammal bazalarına və istehlak rayonlarına yaxın yerlərdə yerləşdirilmişdir. Konserv sənayesinin ən mühüm mərkəzləri Quba, Ordubad, Nic (Qəbələ rayonu), Xaçmaz, Lənkəran, Zaqatala, Uçar, Göyçay və s. şəhərlər hesab edilir. Zaqatala şəhərində keçmiş ittifaqda yeganə olan fındıqtəmizləmə zavodu fəaliyyət göstərir. Azərbaycan konservləri və fındıq məhsulları dünyanın bir çox ölkələrinə də ixrac edilir. Balıq konservləri müəssisələri Bankə (Neftçala rayonu), Nərimanabad (Lənkəran rayonu), Mingəçevir, Xudat, Hövsan və s. yerləşdirilmişdir. Lakin çox təəssüf ki, Xəzər

dənizi sahilində və Kür çayı hövzəsində yerləşdiyinə baxmayaraq Azərbaycanın balıq və balıq məhsullarına, xüsusən də balıq kürüsünə olan tələbatları tam ödənilmir. Xəzərin qiymətli balıqları və qara kürüsü bir çox xarici ölkələrə ixrac olunur.

Azərbaycanda tütünçülüüyün inkişafı ilə əlaqədar olaraq tutun fermentasiyası və siqaret istehsalı sənayesi də yaradılmışdır. Şəkiddə, Balakəndə, Zaqatalada, Qbələdə, Yevlaxda, Naxçıvanda və s. tütün fermentasiya zavodları mövcuddur. Bakı Tütün Kombinatı Fransanın «COPEKC» şirkəti tərəfindən yenidən qurulmuş və onun modeləşdirilməsinə 50 mln. ABŞ dolları xərclənmişdir. Kombinat müxtəlif çeşidli siqaretlər istehsal edir.

Yeyinti sənayesinin Respublikamız üçün mühüm sahələrindən biri də çay çəkmə-bükmə sənayesidir. Lənkəranda, Masallıda, Boradigahda, Avrorada (Lənkəran), Astarada və Zaqatalada ilkin çay yarpağını emal edən fabrikalər fəaliyyət göstərir. Bakıda respublikanın ən böyük çaydoldurma fabrikası mövcuddur. Lənkəran şəhərində də çay çəkmə-bükmə fabrikası vardır. Respublikada çaya olan tələbatı ödəmək üçün onun plantasiyalarının sahəsini artırmaq və bərpa etmək lazımdır.

Yeyinti sənayesində yağ-piy istehsalı da özünəməxsus yer tutur. Yağ-piy sənayesi əsas etibarilə pambıq çiyidinin əsasında yaradılmışdır. Gəncədə və Əli Bayramlıda yağ-piy zavodları vardır. Bu zavodlarda pambıq yağı, mal-qara üçün jmux və s. kimi məhsullar istehsal edilir. Bakıda gətirilmə xammal əsasında (salomosa) marqarin zavodu fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda şərəbçiliyin əsas mərkəzləri Bakı, Gəncə, Şəmkir, Xanlar, Naxçıvan, Kürdəmir, Şamaxı və s. hesab olunur.

Azərbaycanda pivəbişirmə sənayesi hələ inqilabdan əvvəl də mövcud idi. Hazırda Bakıda (Xırdalan) respublikanın ən iri pivə zavodu yerləşir. Zavod 1970-ci ildə tikilib istifadəyə verilmişdir. Yevlaxda, Salyanda, Xaçmazda, Babək rayonunda və

s. pivə zavodları fəaliyyət göstərir.

Yeyinti sənayesinin mühüm sahələrindən biri də mineral sudoldurma sənayesidir. 1949-cu ildə respublikada ilk dəfə olaraq «Badamlı» zavodu işə düşmüşdür. 1955-ci ildə respublikada 2-ci mineral sudoldurma zavodu- «İstisu» (Kəlbəcər), 1976-cı ildə isə «Sirab» zavodları işə düşmüşdür. 80-ci illərdə Şahbuz rayonunda daha bir mineral sudoldurma zavodu (Vayxır) işə düşmüşdür. Respublika ərazisində zəngin süfrə və müalicə suları vardır. Son illərdə süfrə sularının istehsalına (şollar, dübrar və s. sular) çox böyük diqqət yetirilir. Lakin təbii mineral suların doldurulması («Badamlı», «Sirab», «Vayxır») müəyyən səbəblər üzündən hələlik lazımi səviyyədə fəaliyyət göstərmir. Kəlbəcərdəki «İstisu» müəssisəsi isə erməni qəsbkarları tərəfindən zəbt edilmişdir.

Yeyinti sənayesində Naxçıvan yaxınlığındakı Nehrəm və Duzdağ mədənlərindən daş duz ehtiyatlarının əhəmiyyəti böyükdür. Burada sənaye əhəmiyyətli daş duzun ehtiyatı 400 mln.t-dan artıqdır. Bu duzdan heyvandarlıqda geniş istifadə olunur. Lakin yeyinti üçün onun emalı sənayesi hələlik yaradılmamışdır. Burada duzun bazasında müalicə ocağı yaradılmışdır.

AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında sənaye kompleksindən sonra aqrar-sənaye kompleksi ikinci yerdə durur. Respublikanın müstəqilliyi şəraitində aqrar-sənayenin də yeni əsaslarla inkişaf etdirilməsi və idarə olunması tələb olunur. Aqrar-sənaye kompleksi respublika iqtisadiyyatının başqa sahələri ilə dialektik əlaqədə olan mürekkəb bir orqanizmdir. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə, emal sənayeni isə xammalla təmin olunmasında aqrar-sənaye kompleksi müstəsna rol oynayır.

Aqrar-sənayenin ən mühüm sahəsi əkinçilikdir. Əkinçiliyin

inkışafı üçün işe əsas amil torpaqdır. Müstəqillik şəraitində torpağın əsl sahibinə-kəndlilərə qaytarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndi torpaq sahibkarları tərəfindən kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri üzrə kəndli (fermer) təsərrüfatları yaradılır. 2001-ci ildə respublikanın kənd təsərrüfatında 34,2 min kəndli (fermer) təsərrüfatı fəaliyyət göstərmişdir. Bu təsərrüfatlarda 116,1 min işçi çalışırdı. Kəndli (fermer) təsərrüfatlarının sayına görə Zaqatala (23918), Masallı (7005), Xaçmaz (734), Biləsuvar (304), Salyan (271), Qobustan (119), Xızı (118), Hacıqabul (110), Bərdə (100) və s. rayonlar fərqlənmişlər.

2001-ci ilin məlumatına görə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üzrə ümumi gəlirin 56%-n bitkiçilikdən, 44%-i işe heyvandarlıqdan əldə edilmişdir.

TORPAQ FONDU VƏ ONUN İSTİFADƏSİNİN VƏZİYYƏTİ

Torpaq kənd təsərrüfatı istehsalının inkışafı üçün ən mühüm vasitədir. Ona görə də torpağın quruluşunu, ehtiyatını öyrənməklə ondan səmərəli istifadə etmək və mühafizəsinə diqqət yetirmək tələb olunur. Azərbaycan torpaqları özünün yüksək məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Ərazidə yüksək dağ-çəmən torpaq tipindən yarım-səhra, rütubətli subtropik və s. xarakterli torpaq tiplərinə rast gəlinir.

Azərbaycanın ümumi torpaq fondu 8,6 mln. hektardır ki, bunun da 4,7 mln. hektarı və yaxud 55%-ə qədəri kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar hesab edilir. Respublikada əkin altında olan torpaqların sahəsi 1,7 mln. hektar təşkil edir.

2003-cü ildə əkin sahəsinin çoxluğuna görə Sabirabad (52,8 min hek.), Cəlilabad (51,4), Bərdə (50,7), Şəki (44,7), Kürdəmir (44,5), Saatlı (44,6), Neftçala (41,2) və s. rayonlar fərqlənmişlər.

Azərbaycanın torpaq fondu özünün təyinatlılığına və istifadə

olunması xüsusiyyətlərinə görə 6 kateqoriyaya ayrılır: 1. Kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqlar; 2. Sənaye, nəqliyyat, qoruqlar və s. kimi qeyri-kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqlar; 3. Yaşayış məntəqələri təyinətli torpaqlar; 4. Dövlət meşə fondu təyinətli torpaqlar; 5. Bu və ya digər istifadəçilər tərəfindən daimi istifadə olunmayan dövlət ehtiyat torpaqları; 6. Dövlət su fondu torpaqları.

1. Kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqlar əvvəllərdə kolxoz, sovxoz və digər kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən istifadə olunurdu. Hazırda özəlləşdirmə ilə əlaqədar olaraq torpaqlar fermer (kəndli) və sahibkarlar tərəfindən becərilir. Torpaqlar əsasən bələdiyyələr tərəfindən paylanılır. Kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqların sahəsi 4 mln. hektardan artıqdır ki, bu da ümumi torpaq fondunun 50%-dən çoxunu təşkil edir. Bu torpaq sahələrindən əsasən dənli bitkilər, texniki bitkilər, çoxillik əkmələr və həmçinin kartof, tərəvəz-bostan, yem bitkiləri, otlaq üçün istifadə olunur.

2. Sənaye, nəqliyyat, qoruqlar və s. qeyri-kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqların sahəsi 467 min hektara çatır. Bunun 197 min hektarından çox hissəsi yalnız qoruqların payına düşür.

3. Yaşayış məntəqələri tərəfindən tutulmuş torpaq sahələri 57 min hektardan artıqdır. Bu torpaq sahələrində şəhər, qəsəbələr və kənd yaşayış məntəqələri salınmışdır.

4. Dövlət meşə fondu torpaqlarında meşə təsərrüfatı üçün istifadə olunan sahələr daxildir. Onun tutduğu sahə 1 mln. hektara çatır ki, bu da respublikanın ümumi torpaq fondunun 11%-ə qədərini təşkil edir.

5. Dövlət ehtiyat torpaq fondu respublikada 330 min hektara bərabərdir ki, bu da müəyyən müddətdə istifadəsiz qalır.

6. Dövlət su fondu torpaqlarının sahəsi 108 min hektara çatır. Bu torpaq sahələrinə əsasən çayların, göllərin və hidroenerji məqsədilə yaradılmış su anbarlarının altında qalan torpaqlar aid edilmişdir.

Azərbaycanın əkin sahələrindən əsasən denli bitkilərin, pambıq, tütün, tərəvəz-bostan və yem bitkilərinin becərilməsi məqsədilə istifadə olunur. Çoxillik əkmə torpaqlarından isə əsasən üzümçülük, bağçılıq, şitilik və tut kolluqları, çay plantasiyaları və zeytun bitkilərinin yetişdirilməsi üçün istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələrindən relyef, iqlim və eləcə də torpaqların quruluşundan asılı olaraq ayrı-ayrı zona və regionlarda heç də eyni bərabərdə istifadə olunmur. Məsələn, Kür-Araz zonasında ümumi torpaq fondunun 61%-dən istifadə olunduğu halda, bu göstərici Naxçıvan MR-da 27,1%, Abşeronda-32,6%, Lənkəran-Astara zonasında-38,9%, Şəki-Zaqatala zonasında-44,8%, Şamaxı-İsmayıllı zonasında-53,3%, Quba-Xaçmaz zonasında 46,9%, Gəncə-Qazax zonasında-52,1%, Qarabağ zonasında-41,8%, Kəlbəcər-Laçın zonasında isə-42,8% təşkil edir. (1990-cı il).

Azərbaycan Respublikasının torpaq fondunun tərkibi
(min hektarla)

İstifadəsinə görə torpaqların bölüşdürülməsi	1975 il	1995 il	2001 il
K/t-ı üçün yararlı torpaqlar	4183,7	4166,6	4514,5
Ondan:			
Əkin sahəsi	1382,3	1329,6	1613,1
Çoxillik əkmələr	272,7	345,8	176,1
Dincə qoyulmuş torpaqlar	209,9	182,1	58,8
Biçənəklər	111,3	114,7	107,9
Отлағлар	2207,5	2214,3	2562,4
Һәјәтҗаны торпағлар	105,9	106,7	250,9
Мешре sahələri	1041,5	1038,0	1037,4
K/t-da istifadə olunmayan torpaqlar	3310,5	3310,3	2834,9
Respublika üzrə cəmi torpaq sahələri	8641,5	8641,5	8641,5

Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması və strukturunun yaxşılaşdırılması bilavasitə relyef və iqlimin xüsusiyyətlərindən, eləcə də antropogen təsirdən asılıdır. Təbii şəraitdən və antropogen təsirdən asılı olaraq respublikada torpaqların bir hissəsi şoranlaşmağa, eroziyaya, bataqlaşmaya, sürüşməyə, sənaye və məişət tullantıları ilə çirklənməyə məruz qalmışdır. Belə torpaqları meliorasiya və rekultivasiya etmək yolu ilə yəni yararlı hala salmaqla kənd təsərrüfatında istifadə olunmağa yönəldilir. Lakin bu tədbirlərin görülməsi üçün çox böyük miqdarda vəsaitin xərclənməsi tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Abşeronun 300 min hektar torpaq sahəsindən cəmi 15 min hektarından əkinçilik üçün istifadə olunur. Yerdə qalan 8,5 min hektarını isə bataqlıqlar, gölməçələr, neftlə çirklənmiş torpaqlar təşkil edir.

Respublikada bataqlı torpaqların ümumi sahəsi 70,5% min hektar təşkil edir. Belə torpaqlar əsasən Kür-Araz (50 min hektar), Lənkəran-Astara (9 min hektar), Şəki-Zaqatala (4,3 min hektar) və Quba-Xaçmaz (2 min hektar) zonalarında yayılmışdır. Bataqlı torpaqları qurudub istifadəyə verdikdən sonra burada tərəvəz, yem bitkiləri və s. əkməklə yüksək məhsul əldə etmək mümkündür.

Azərbaycanda əkinçiliyin əsas hissəsinin quru subtropik zonada yerləşməsi torpaqların süni suvarılmasını tələb edir. Bu məqsədlə respublikada bir çox su anbarları və suvarma kanalları yaradılmışdır. Bunlardan Mingəçevir, Şəmkir, Araz, Sərsəng, Xanbulançay və s. kimi su anbarlarını; Yuxarı Şirvan, Yuxarı Qarabağ, Samur-Abşeron və s. suvarma kanallarını göstərmək olar.

Hazırda Samur çayından Samur-Abşeron kanalına paralel olaraq yeni suvarma kanalı (Xanarxı) çəkilir. Xanarxı kanalından əsasən suvarma məqsədilə istifadə edilməklə, həm də içməli su mənbəyi kimi Ceyranbatan su anbarına axıdılacaqdır. Vəlvələ

çayından Ceyranbatan su anbarına kanal çəkilməsi də nəzərdə tutulur.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ərazisindən axan çayların ermənilər tərəfindən qarşısının qəsdən kəsilməsi və Sərsəng su anbarının zəbt edilməsi respublikamızın cənub-qərb ərazilərində su çatışmamazlığına səbəb olur.

Azərbaycan ərazisinin suvarılan ərazilərində, xüsusən Kür-Araz ovalığında şoranlaşmış torpaqlara rast gəlinir. Respublika ərazisində şoranlaşmış torpaqların sahəsi 1,2 mln. hektar təşkil edir. Suvarılan torpaq sahələrindən təqribən 800 min hektarının meliorasiyaya ehtiyacı vardır. kollektor-drenaj şəbəkələri yaratmaqla ildə minlərlə hektar torpaq sahəsi yuyulur və əkinçilik üçün istifadəyə verilir. Torpaqların şoranlaşmaya qarşı ən mühüm tədbirlərindən biri növbəli əkin sisteminin təşkili, meşə zolaqlarının salınması və suvarmadan düzgün istifadə olunmasıdır. Növbəli əkin sisteminin tətbiqi həm də torpağın «yorulmasının» qarşısını alır və bununla da torpağın qüvvətlənməsinə səbəb olur.

Azərbaycanın torpaqlarının bir hissəsi də külək və su eroziyasına məruz qalmışdır. Belə torpaqların sahəsi təqribən 3 mln. hektardan artıqdır. Eroziyaya məruz qalan torpaq sahələri əsasən dağ və dağətəyi yamaclarda mövcuddur. Külək və su eroziyasının qarşısını almaq üçün ən yaxşı vasitə meşə-meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Respublika ərazisində torpaqların sürüşməsi hadisələrinə rast gəlinir. Belə torpaqlar az miqdarda Abşeronda (Bayıl rayonunda), Böyük Qafqazın cənub və şimal-şərq rayonlarında yayılmışdır. Torpaqların sürüşməsinə qarşı ən yaxşı tədbirlər yamaclara dirək vurmaq, ağac əkək və s. ibarətdir.

Torpağın qiymətliliyini nəzərə alaraq qədimdən qalan belə bir atalar sözü yada salmaq vacibdir: «Torpağın üzərində zəhmət çəkməyə torpaq deyir ki, mənim üstümdə sağ və sol əlinlə işləmədiyin üçün ömür boyu dilənçilərlə birlikdə insanların qapı-

sında duracaq, başqalarının tör-töküntüsü ilə dolanacaqsan»... Bu o deməkdir ki, hər bir adam torpağı düzgün əkib becərməli, onun mühafizə qeydinə qalmalı və ondan səmərəli istifadə etməlidir.

BİTKİÇİLİK

Azərbaycan xalqı hələ qədim dövrlərdən başlayaraq əkinçilik, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olmuş və zəngin kənd təsərrüfatı mədəniyyəti yaratmışlar.

Təbii-iqlim və münbit torpaq şəraiti Azərbaycan ərazisində taxıl, pambıq, tütün, çəltik, meyvə, üzüm, çay, tərəvəz və s. bitkilərin yetişdirilməsinə əlverişli imkan yaratmışdır.

Azərbaycanın əkinçiliyində **dənli bitkilər** mühüm yer tutur. Çörək insanların yaşayışı üçün əvəzolunmaz qida məhsuludur. Müasir dövrdə hər bir ölkə aqlığın qarşısını almaq məqsədilə təbii-iqlim şəraiti imkan vermədiyi halda belə, özündə qismən də olsa dənli bitkilərin becərilməsinə can atır.

Dənli bitkilərin ən mühüm sahəsi taxılçılıqdır. Taxılçılıq əhalinin çörək və çörək məmulatlarına tələbatının ödənilməsində və eləcə də heyvandarlıq və quşçuluğun möhkəm yem bazasının yaradılmasında çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Taxıl məhsullarının istehsalına, əhalinin çörək və çörək məmulatlarına tələbatını yerli məhsullarla tam ödəmək dərəcəsinə görə gənc müstəqil Azərbaycan Respublikası hələlik geridə qalır. 2003-cü ilin məlumatına görə Azərbaycanda dənli bitkilərin əkin sahəsi 776,3 min hektardan artıq olmuş və 2 mln. t-dan artıq taxıl istehsal edilmişdir. Dənli bitkiçilikdə təkəcə buğda əkini sahəsi 592 min hektar və yaxud ümumi taxıl əkini sahəsinin 76%-ni təşkil edir. İstehsal olunan taxılın 1500 min t-nu buğda təşkil etmişdir. Bu qədər buğda respublika əhalisinin çörəyə və çörək məmulatlarına olan tələbatını tam ödəyə bilmir. Bu səbəbdən də res-

publikamız çox çətinliklə və baha başa gələn buğdanı və yaxud buğda unununun bir hissəsini xarici ölkələrdən almalı olur.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, torpaqların özəlləşdirilməsilə əlaqədar olaraq taxıl məhsullarının hamısı sahibkar və kəndli (fermer) təsərrüfatlarının əlində cəmləşdiyindən dövlətin taxıl ehtiyatı yoxdur. Əhalinin çörək və çörək məhsulları ilə müntəzəm olaraq tam təmin etmək üçün dövlət taxıl ehtiyatının yaradılması zəruridir.

Hazırda respublikada yumşaq və bərk buğda sortları, arpa, darı, qarğıdalı, çəltik və paxlalılar yetişdirilir. Yumşaq buğdanın tərkibində 15% nişasta, 30-35% yapışqanlıq vardır. Bu sort buğda çörək bişirilməsi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bərk buğda sortlarından isə əsasən makoron və makoron məmulatlarının istehsalında istifadə olunur.

Vegetasiya xüsusiyyətlərinə görə respublikada əsasən payızlıq, az miqdarda isə yazlıq buğda becərilir. Payızlıq buğdanın vegetasiya dövrü Azərbaycanda 180-200 gün təşkil edir. Bu növ buğda payızın və yazın bol yağışları sayəsində zəngin rütubət toplayır, qış aylarında isə qar örtüyü nəticəsində şiddətli soyuqdan və şaxtadan qorunur. Yazlıq buğda havanın temperaturu müsbət 15-20° olan vaxtı daha sürətlə böyümə xüsusiyyətinə malikdir. Yazlıq buğda soyuğa və şaxtaya nisbətən davamlıdır. Payızlıq buğdanın məhsuldarlığı yazlıq buğdaya nisbətən xeyli yüksəkdir. Belə ki, payızlıq buğda əkininin hər hektarından orta hesabla 22-23 sentner məhsul götürüldüyü halda, yazlıq buğdanın məhsuldarlığı 12-13 sentnerdir. Bioloji cəhətdən payızlıq buğdanın əksər hissəsi Azərbaycanın suvarılan aralıq və dəmyə torpaqlarında payızda səpilir. Yazlıq buğdanın yetişdirilməsi əsasən dağ rayonlarında həyata keçirilir. Buğda səpini respublikanın aralıq və dağətəyi rayonlarında əsasən sentyabr ayında, dağ rayonlarında isə avqust-sentyabr aylarında aparılır. Respublikanın dəniz səviyyəsin-

dən 2400 m-ə qədər yüksəkliklərə qədər olan ərazilərindən buğda əkinini məqsədlə istifadə olunur.

Respublikada dənli bitkilər əkin sahəsinin təqribən 25-27%-ni əhatə edən arpa səpini təşkil edir. Arpa dənindən əsasən heyvandarlığın və quşçuluğun yem bazasında, pivə istehsalında və s. istifadə olunur. Respublikada arpa əkinini əsasən buğdanın yetişdirildiyi ərazilərdə aparılır.

Respublikada qarğıdalı dən almaq və mal-qara üçün yem məqsədilə becərilir. Dən üçün qarğıdalının əkin sahəsi 33 min hektara çatır. Qeyd etmək lazımdır ki, buğda unu ilə qarğıdalı ununun qarışığından yüksək keyfiyyətli və dadlı çörək və çörək məmulatları bəşirilir. Lakin respublikada bu imkandan geniş istifadə olunmur. Respublikada ümumi qarğıdalı əkininin yalnız 20-25%-dən dən almaq məqsədilə, yerdə qalan 75-70%-dən isə heyvandarlıq üçün yaşıl kütlə almaq məqsədilə yetişdirilir. Qarğıdalı əkininin aparıldığı əsas zona Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonudur. Az miqdarda Quba-Xaçmaz, Naxçıvan MR və s. zonalarda da qarğıdalı becərilir.

Dənli bitkilərin əkin sahəsinin və məhsul istehsalının dinamikası

İllər	Əkin sahəsi (min hek.)	Məhsul istehsalı (min ton)
1	2	3
1913	832,9	485,9
1928	869,4	829,9
1940	797,0	567,2
1945	861,1	541,0
1950	737,0	522,9
1955	820,2	647,8
1960	699,2	725,2

1	2	3
1965	658,2	644,9
1970	621,5	723,4
1975	611,3	893,3
1980	490,6	1136,5
1985	494,0	1297,9
1990	583,4	1413,6
1995	609,4	921,4
1997	610,0	987,3
2003	776,3	2057,8

2003-cü ildə dənli bitkilərin istehsalına görə aşağıdakı rayonlar fərqlənmişdir: Sabirabad (111,2 min t), Şəmkir (87,3), Saatlı (77,8), Şəki (72,8), Neftçala (86,7) Tərtər (43,1) və s.

Dənli bitkilərdən qiymətli ərzaq məhsulu kimi çəltik əkinini respublikada son 3-4 ildə özünə geniş yer tutmuşdur. Məlum olduğu kimi Azərbaycan tarixlər boyu çəltikçilik ölkələrindən biri idi. Lakin 60-cı illərdən onun becərilməsi tamamilə dayandırılmışdır. Hazırda respublikada çəltiyin əkin sahəsi 3,2 min hektardan artıqdır. Çəltik respublikanın əsasən Lənkəran-Astara, Mərkəzi Aran, Şəki-Zaqatala və s. zonalarında becərilir. Onun əkin sahəsi ildən-ilə genişlənir. 2003-cü ildə respublikada 16 min tona qədər çəltik istehsal olmuşdur.

Paxlalı bitkilər (lobya, noxud, fasol və s.) respublikanın demək olar ki, bütün rayonlarında az və ya çox miqdarda becərilir. Əhalinin gündəlik xərəklərində bu məhsullardan geniş istifadə olunur. Ona görə də paxlalı bitkilərin əkin sahələrinin daha da genişləndirilməsinə diqqət artırılmalıdır.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında əlverişli təbii-iqlim və məhsuldar torpaq

şəraitinin olmasına baxmayaraq, əhalinin dənli bitkilərə, xüsusən də buğdaya, çəltiyə və s. olan tələbatı tam ödənilmir. Halbuki, bu məhsulların artırılması üçün respublikamızda çox böyük potensial imkanlar vardır.

Azərbaycanda texniki bitkilərdən pambıq, tütün, şəkər çuğunduru, günəbaxan yetişdirilir. Pambıqçılıq texniki bitkilər arasında Azərbaycanın tarix boyu ən ixtisaslaşdırılmış bitkiçilik sahəsi olmuşdur. Hələ keçən əsrin 90-cı illərində 500-600 min ton pambıq istehsal edən Azərbaycan onun hətta bir hissəsini ixrac edirdi. Azərbaycanda ən çox pambıq 1981-ci ildə (1015 mln. t) yığılmışdır.

Məlum olduğu kimi pambıq bitkisi su və bol günəş enerjisi tələb edir. Bu baxımdan respublikanın Kür-Araz ovalığı ən münasib ərazi hesab olunur. Burada 20-ə qədər inzibati rayon pambıqçılıqla məşğuldur. Ən böyük pambıqçılıq rayonlarından Bərdə, Sabirabad, Ağcabədi, Salyan və s. hesab olunur. Pambıqçılıq rayonlarında 19-ə qədər pambıqtəmizləmə zavodları fəaliyyət göstərir. Əli Bayramlı və Gəncə şəhərlərindəki pambıqtəmizləmə zavodlarının tərkibində pambıq çiyidindən yağ, heyvandarlıq üçün jmix və s. istehsalı yaradılmışdır.

Pambıq əkin sahəsinin və məhsul yığımının dinamikası

İllər	Əkin sahəsi (min hek.)	Məhsul yığımı (min t)
1	2	3
1913	103,2	64,0
1928	111,1	55,5
1940	188,1	154,2
1945	106,8	64,7
1950	151,3	283,6
1955	200,3	376,7

1	2	3
1960	220,2	365,5
1965	214,8	334,5
1970	192,9	335,6
1975	211,4	450,5
1980	249,6	753,5
1985	295,5	787,8
1990	263,9	542,9
1995	210,4	274,1
1996	213,4	274,4
1997	219,4	124,7
2000	101,2	91,5
2002	61,0	80,4
2003	66,7	99,6

Cədvəldən görüldüyü kimi Azərbaycanda pambıqçılıq keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq ildən-ile geriləməyə başlamışdır. Torpaq islahatından sonra özəlləşdirilmiş keçmiş pambıq sahələrində bitkiçiliyin digər sahələri becərilir.

Kənd təsərrüfatının gəlirli sahəsi olan pambıqçılığı bərpa və inkişaf etdirmək üçün dövlət tərəfindən nəzarətə alınmalıdır. Çünki pambıqçılıq kompleksi təsərrüfatın bir çox sahələrini özündə birləşdirir.

Texniki bitkilərdən tütünçülük də Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ixtisaslaşdırılmış sahələrdəndir. Tütünçülük kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrindən biridir. Respublikada tütünçülük əsasən Şəki-Zaqatala zonasında becərilir. Respublikada tütün məhsulunun 76-77%-ni təkə bu zonanın rayonları verir. Naxçıvan MR, Kəlbəcər-Laçın, Dağlıq Şirvan zonalarında da tütünçülük inkişaf etdirilirdi. Azərbaycanda tütün istehsalına görə

Şəki, Zaqatala, Balakən, Oğuz, Qəbələ, Qax, Masallı və s. rayonlar fərqlənirlər. Bu rayonlarda çox məhsuldar və ətirli «Samsun», «Trabzon» və s. növ tütün sortları yetişdirilir. Baxmayaraq ki, tütünün becərilməsi müəyyən qədər zəhmət tələb edir və əhalinin sağlamlığına pis təsir göstərir, lakin gəlirli sahə olduğu üçün onun becərilməsində və məhsul yığımında texnikanın gücündən geniş istifadə olunmalıdır.

**Respublikada 1940-2003-cü illərdə tütünün əkin sahəsi
və məhsul istehsalı**

İllər	Əkin sahəsi (min hektar)	Məhsul istehsalı (min t)
1940	6,7	5,4
1945	7,9	4,0
1970	13,9	24,6
1975	16,6	41,9
1980	17,2	57,0
1985	16,2	60,0
1988	16,9	66,4
1990	14,8	52,9
1995	8,0	11,7
1996	8,7	11,2
1997	8,3	15,1
2002	1,6	3,3
2003	2,1	4,7

Tütünün istər əkin sahəsi və istərsə də məhsul yığımı 1970-ci və 1990-cı illər arasında daha yüksək olmuşdur. Belə ki, tütünün əkin sahəsi 1970-ci ildə 13,9 min hektar, məhsul yığımı isə 24,6 min t olmuşdursa, 1990-cı ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 14,8 min hektar və 52,9 min t təşkil etmişdir.

2003-cü ildə respublikada tütün əkin sahəsi 2,1 min hektar,

məhsul yığıcı isə 4,7 min t təşkil etmişdir.

Respublikanın tütünçülük zonalarındakı bir çox şəhərlərdə-Şəkiddə, Balakəndə, Zaqatalada, Yevlaxda, Naxçıvanda və s. tütünün ilkin emal edən fermentasiya zavodları fəaliyyət göstərir. Bakıda mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış iri tütün fabrikanı mövcuddur.

Azərbaycanın mülayim iqlim zonası rayonlarında yetişdirilən şəkər çuğunduru qiymətli texniki bitkilərdəndir. Bu qiymətli ərzaq bitkisinin kökümeyvəsində şəkərlilik 20% təşkil edir. Onun hər hektarından 250-300 sentner məhsul götürmək mümkündür. Son illərə qədər Azərbaycanda şəkər çuğundurunun yetişdirilməsinə diqqət yetirilməmişdir. Bu növ texniki bitkinin yetişdirilməsi üçün respublikada əlverişli təbii-iqlim və torpaq şəraiti vardır. Hazırda respublikanın əsasən Arazboyu və Naxçıvan MR rayonlarında 3,5 min hektardan artıq sahədə şəkər çuğunduru yetişdirilir. Bu qədər sahədən 2003-cü ildə 128 min t-dan artıq şəkər çuğunduru yığılmışdır. Respublikada şəkərə olan tələbatı ödəmək məqsədilə gələcəkdə onun əkin sahəsinin xeyli artırılması nəzərdə tutulur.

Respublikada şəkər çuğunduru becərən ən iri rayonlardan Naxçıvan MR, Bilasuvar, Cəlilabad, İmişli, Beyləqan, və s. göstərmək olar. Respublikada çuğundur istehsalının 97%-dən çoxu təkəcə Naxçıvan MR-in payına düşür. Azərbaycanda istehsal olunan şəkər çuğunduru emal olunmaq üçün İranın Parsabad vilayətindəki Melko və qismən də Türkiyənin şəkər zavodlarına göndərilir. Gələcəkdə respublikanın şəkər çuğunduru yetişdirilən rayonlarında bir neçə emal sənayesinin yaradılması, o cümlədən Naxçıvan və İmişli şəhərlərində sutka ərzində hər birisinin gücü 600 t şəkər çuğunduru emal edən iri şəkər zavodlarının tikintisinə başlanılmışdır. Azərbaycanda şəkərə olan illik tələbat 280-300 min tondur.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəkər çuğundurunun toxumunun səpilməsində, becərilməsində və məhsulun yığılmasında tətbiq olunan maşın və digər aqreqatlar Ukraynadan alınır. Gələcəkdə belə maşınların Azərbaycanda istehsalı həyata keçiriləcəkdir. Hazırda Şəmkir rayonundakı Zəyəm maşınqayırma zavodunda şəkər çuğunduru çıxaran maşın istehsalına başlanılmışdır. Şəkər çuğundurunun bir əhəmiyyəti də ondadır ki, onun yarpaqlarından və emalı tullantılarından heyvandarlıqda qiymətli yem bazası kimi istifadə olunur. Ona görə də Azərbaycanda şəkər çuğunduru əkini sahəsinin artırılması məqsədəuyğundur.

Günəbaxan da qiymətli texniki bitkidir. 2003-cü ildə onun əkin sahəsi 13,6 min hektar, məhsul yığımı isə 18,3 t təşkil etmişdir. Günəbaxan ən çox Yevlax, Tərtər, Samux və s. rayonlarda becərilir.

Kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri Azərbaycanın ən qədim kənd təsərrüfatı sahələrindəndir. Əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsində kartof, tərəvəz və bostan məhsulları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İkinci çörək adlandırılan kartof bitkisi Azərbaycanın əsasən dağlıq rayonlarında yetişdirilir. Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz, Cəlilabad, Şəmkir, Goranboy, Qusar və s. kartofçuluğun ən inkişaf etdirilmiş rayonlarıdır. Xüsusilə Gədəbəy rayonunun kənd təsərrüfatında kartofçuluq ixtisaslaşdırılmış sahə hesab olunur. Şəmkir rayonunda fəraş kartof yetişdirilməsinə böyük diqqət yetirilir. Respublikada kartof əkini sahəsi 60 min hektara çatır. Kartof əkini sahəsi və məhsul yığımı ildən-ile artır. 2003-cü ildə respublikada 770 min tona qədər kartof istehsal olunmuşdur ki, bu da 1997-ci ildəkinə (224 min t) nisbətən 546 min ton çoxdur. Kartof istehsalına görə Gədəbəy (151,4 min t), Tovuz (205,2 min t), Cəlilabad (77,4 min t) və Şəmkir (85,5 min t) rayonları fərqlənmişdir. (2003-cü il).

Hazırda respublikamızın kartofa olan tələbatı demək olar ki, yerli istehsal hesabına ödənilir. Lakin buna baxmayaraq Türkiyədən, İrandan və Rusiyadan da bəzi illərdə kartof gətirilir.

Respublika əhalisinin kartofla tam təmin etmək üçün dağlıq rayonlarda kartofun əkin sahəsinin artırılması və ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatların yaradılması məqsəduyğundur.

Tərəvəz və bostan bitkiləri respublikanın əsasən düzənlik zonalarında yetişdirilir. Azərbaycanda ildə orta hesabla 1 mln. t-dan artıq tərəvəz və bostan məhsulları yığılır. (2003-cü il). Respublikada tərəvəzçiliyin ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatları Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz və Abşeron rayonlarındadır. Kür-Araz ovalığı və bir çox rayonlarda da tərəvəz və bostan bitkiləri yetişdirilir.

Azərbaycanda zəfəran nadir və qiymətli subtropik bitkidir. Quru subtropik iqlim şəraitində yetişdirilən zəfəran hündürlüyü 10-12 sm, 6 bənövşəyi ləçəkli çiçəyi olan bitkidir. Onun əsas vətəni Kiçik Asiya ölkələri, Çin, İtaliya, Fransa, İspaniya və s. ölkələr hesab olunur. Çoxillik bitki olan zəfərandan ədviyyatda, boyaq maddəsinin alınmasında, müalicə dərmanlarının istehsalında və yeyinti sənayesində geniş istifadə olunur.

Zəfəran Azərbaycanda yalnız Abşeron yarımadasında yetişdirilir. Burada Bilgəh zəfəran sovxozu Zaqafqaziyada yeganə təsərrüfat idi. İxtisaslaşdırılmış bu sovxoz 1932-ci ildə təşkil edilmişdir. Hələ keçən əsrin 90-cı illərindəki sovxozda zəfəranın əkin sahəsi 126 hektar idi. Orta hesabla ildə bu sovxoz 100 kq zəfəran istehsal edirdi. 1 kq zəfəran istehsal etmək üçün 150 min çiçəyin teli yığılmalıdır. Çox zəhmət tələb edən bu bitki o qədər qiymətlidir ki, ona çəkilən zəhmət tez bir zamanda özünü doğruldur. Çox təəssüf ki, özəlləşdirmə ilə əlaqədar olaraq zəfəranın əkin sahəsi və məhsul istehsalı 90-cı illərdən bəri azalmağa başlamışdır. Halbuki hələ 40-cı illərdə Azərbaycanda onun əkin sa-

həsi 252 hektar olmuş və ildə 400-500 kq məhsul istehsal edilmişdir. Respublikada zəfəranın əvvəlki şöhrətini qaytarmaq üçün Abşeronun əlverişli torpaqlarından səmərəli istifadə olunması və bu bitkinin geniş yayılmasına nail olmaq lazımdır.

Respublikamızın ərazisində 4200 növ nadir və qiymətli yabani bitkilər yayılmışdır. Bunlardan 1300-ü boyaq, 800-ü efir yağlı, 600-ü alkaloidli, 400-ü dərman, 200-ü kauçuklu, 150 növü isə meyvə və giləmeyvə bitkiləridir. Yabani bitkilərin bezi artıq kənd təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir. Məsələn, Azərbaycanın düzənlik Şirvan və düzənlik Qarabağ zonalarında yabani halda bitən **biyankök**dən eczaçılıqda, ətriyyat kosmetikada, kimya-boyaq işlərində və s. istifadə olunur. Azərbaycanda bu bitkilərin çox böyük ehtiyatı vardır. XIX əsrin axırlarında Azərbaycanda ildə 2-2,5 mln. pud biyankökü yığılırdı. Ucar, Yelizavetpol (indiki Gəncə şəhəri) şəhərlərində biyankökünü emal edən zavodlar var idi. Uzun müddət unudulmuş bu sahəyə son illərdə diqqət xeyli artmışdır. Baxmayaraq ki, hələlik onun emalı üçün Azərbaycanda müəssisə yoxdur, lakin yığılmış biyankökü qurudulur, presləşdirilir və xarici ölkələrə satılır. Satılan biyankökünün hər tonu 380 ABŞ dolları təşkil edir. Kürdəmir rayonunda biyankökü yığımı ilə xüsusi kooperativ idarəsi məşğuldur. Hər il bu kooperativ tərəfindən 100 t-dan artıq məhsul yığılır və Fransa, Macarıstan və s. dövlətlərə ixrac olunur.

Yem bitkiləri respublikada heyvandarlığın möhkəm yem bazasında mühüm rol oynayır. Demək olar ki, bütün rayonlarda yem bitkiləri əkini həyata keçirilir. 2001-çi ilin məlumatına görə respublikada yem bitkiləri əkininin ümumi sahəsi 500 min hektardan artıq olmuşdur. Yem bitkiləri əkini əsasən birillik ot, yem çuqunduru və yaşıl kütlə üçün qarğıdalı əkinlərindən ibarətdir. Bunlardan əlavə heyvandarlığın mövsümi yem bazasında yay və qış otlarından da istifadə olunur. Yay otları

respublikanın Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağlarının çəmən otlaqları hesab olunur. Mülayim iqlim xarakterli Kür-Araz ovalığından, Xəzərsahili ovalıqlardan, Ceyrançöl və Acınohur ərazilərindən qış otlaqları kimi geniş istifadə olunur. Heyvandarlığın yem ehtiyatlarının toplanılmasında aran rayonlarında taxılın biçilib-yığılmasından sonra onun yerində qarğıdalı, sorqo və paxlalı bitkiləri əkməklə silos üçün qiymətli qış yemi hazırlanmasının da əhəmiyyəti böyükdür.

Meyvəçilik bitkiçiliyin ən gəlirli sahələrindən biri hesab olunur. Azərbaycanın əlverişli təbii-iqlim şəraiti hələ qədim zamanlardan yüksək dad və ətir keyfiyyətinə malik olan bir çox meyvələr yetişdirməyə və bol məhsul götürməyə imkan vermişdir. Hazırda Azərbaycanda meyvə bağlarının ümumi sahəsi 88 min hektardan artıqdır (2003-cü il). İldə orta hesabla 500-600 min t meyvə və giləmeyvə yığılır. Respublikada meyvə bağlarının əsas hissəsi Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Şirvan, Mil-Qarabağ və Naxçıvan MR zonalarında cəmləşmişdir. Respublikanın meyvə bağlarının 79%-ə qədəri, meyvə yığımının isə 85%-i həmin zona rayonlarının payına düşür.

Quba-Xaçmaz zonasında əsasən tumlu və çəyirdəkli meyvəçilik inkişaf etdirilir. Respublika üzrə mövcud tumlu meyvələrin 80%-ə qədəri yalnız bu zona rayonlarının ərazisində yetişdirilir. Şəki-Zaqatala zonasında meyvəçiliyin əsasən qərzəkli meyvələri (findıq, qoz, şabalıd) inkişaf etdirilir. Son illərdə burada alma bağlarının sahəsi də xeyli artırılmış və geniş sahədə palmet bağları salınmışdır. Zonada findıq bağlarının ümumi sahəsi 18 min hektara çatır. Zaqatala şəhərində respublikanın yeganə findıqtəmizləmə zavodu fəaliyyət göstərir. Zavod ildə orta hesabla 10-11 min t findıq təmizləyir. Təmizlənmiş findığın bir hissəsi xarici ölkələrə də satılır. Naxçıvan MR-da əsasən çəyirdəkli meyvələr (xüsusilə ərik, şaftalı və s.) yetişdirilir. Bu meyvə bağlarının xeyli

hissəsi Ordubad rayonunun ərazisindədir. Şirvan zonasında əsas etibarilə çəyirdəkli meyvələr və narçılıq inkişaf etdirilir. Göyçayda, Ucarda və Biləsuvarda nar şirələri istehsal edən müəssisələr mövcuddur. Mil-Qarabağ zonasında əsasən tumlu və çəyirdəkli meyvələrin yetişdirilməsi üstünlük təşkil edir. Gəncə-Qazax zonasında son illərdə meyvəçiliyin inkişaf etdirilməsinə çox böyük diqqət yetirilir. Burada əsasən çəyirdəkli meyvəçilik inkişaf etdirilir. Lənkəran-Astara zonasında rütubətsevən subtropik meyvəçilik inkişaf etdirilmişdir. Burada naringi, limon, portağal, feyxoa və s. növ sitrus meyvələri yetişdirilir. Azərbaycanın quru subtropik rayonlarında, o cümlədən Abşeronda əncir, badam, püstə və s. meyvəçilik inkişaf etdirilir.

Respublikanın əsasən dağlıq rayonlarında gilə-meyvə sortları da yetişdirilir. Meyvəçilik rayonlarında yerli xammal bazasının əsasında konserv istehsalı inkişaf etdirilmişdir. Respublikada ən böyük meyvə konservləri istehsalının mərkəzləri Quba, Ordubad, Niç (Qəbələ rayonu), Qusar, Göyçay və s. rayonlardır. Azərbaycanın təbii-iqlim və torpaq şəraiti burada meyvəçiliyin daha da inkişaf etdirilməsinə əlverişli imkan yaradır.

Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi rayonlarının meşələri cır alma, armud, zoğal, tut, əzgil, alça, nar, çiyələk, böyürtikan, itburnu, çaytikanı və s. meyvələrlə zəngindir. Çox təəssüf ki, bunların əsasında emal sənayesi yaradılmamışdır. Ağsu rayonu ərazisində Mesxeti türkləri yabanı meyvələrin bazasında şirə zavodu tikmişlər.

Üzümçülük Azərbaycanın ən qədim kənd təsərrüfatı sahələrindəndir. Respublikanın təbii-iqlim şəraiti burada üzüm yetişdirməyə əlverişli imkan yaratmışdır. Hələ XIX əsrdə Abşeron, Şirvan, Gəncə, Naxçıvan, Xan üzümü və s. kimi onlarla məhsuldar və dadlı üzüm sortları yetişdirilirdi. Lakin çox təəssüf ki, Azərbaycanda yüksək və dadlı bu üzüm sortlarının çoxu get-gedə sıradan çıxmış və onların yerində şərab istehsalı üçün texniki

üzüm sortlarının yetişdirilməsi ilə əvəz edilmişdir.

Azərbaycanda üzümçülük əsasən Dağlıq Şirvan, Gəncə-Qazax, Naxçıvan MR, Mil-Qarabağ, Muğan-Selyan və Abşeron zonası rayonlarında inkişaf etdirilmişdir. 2003-cü ilin məlumatına görə Azərbaycanda üzüm plantasiyalarının sahəsi 7,7 min hektar, üzüm yığımı isə 65 min t olmuşdur. Respublikada ən yüksək üzüm yığımı 1981-ci ildə – 1,8 mln. t-na çatmışdır. O dövrlərdə ildə 200 min t üzüm istehsal edən Cəlilabad respublikada qabaqcıl yer tuturdu. Müstəqilliyimizin ilk illərində üzüm sahələri, taxıl, kartof və s. bitkiçilik növləri ilə əvəz olunmuşdur.

Üzüm bağları sahəsinin və məhsul yığımının dinamikası

İllər	Üzüm bağlarının sahəsi (min hektar)	Məhsul yığımı (min ton)
1913	23,9	50,0
1940	33,0	81,1
1945	22,6	43,9
1950	22,5	81,1
1955	26,3	69,8
1960	56,1	91,4
1965	89,5	158,0
1970	121,6	351,7
1975	178,1	706,2
1980	263,0	1481,3
1985	267,8	1789,6
1990	181,4	1196,4
1995	97,7	308,7
1996	83,3	275,0
1997	66,3	144,0
2002	8,9	63,0
2003	7,7	65,0

Son illərdə üzümçülüyn bərpa və inkişafına başlanılmışdır. Bu münasibətlə Fransadan yeni üzüm sort çubuqları gətirilmiş və ökilməyə başlanılır.

Çay kolları Azərbaycanın rütubətli subtropik zonası üçün ən qiymətli bitkidir. Azərbaycanda çay plantasiyalarının ümumi sahəsi 3,7 min hektardan artıqdır. Bunun 95%-i Lənkəran-Astara zonasında, 5%-i isə Şəki-Zaqatala zonasında çəmləmişdir.

Azərbaycanda çay bitkisinin ökilməsinin tarixi çox da uzaq deyildir. Baxmayaraq ki, hələ keçən əsrin əvvəllərində Lənkəran və Zaqatala rayonlarında çay kollarının ökilməsi ideyası meydana çıxmışdı və bir neçə təcrübələr aparılmışdı, lakin onun inkişaf dövrü 30-cu illərə təsadüf edir. İlk dəfə olaraq Lənkəran ərazisində 50 hektar sahədə çay plantasiyası salındı. Bundan bir qədər sonra Zaqatalada çay kolları ökildi.

Çay plantasiyalarının sahəsinə və məhsul istehsalına görə Azərbaycan Zaqafqaziyada Gürcüstandan sonra ikinci yeri tutur. 1999-cu ildə Azərbaycanda 2,7 min t, 2003-cü ildə isə cəmi 944 t yaşıl çay yarpağı yığılmışdır.

Respublikanın 6 inzibati rayonu çaybecərmə ilə məşğuldur. Bunlardan Lənkəran, Masallı, Astara, Lerik rayonları Lənkəran-Astara zonasında, Zaqatala və Balakən rayonları isə Şəki-Zaqatala zonasında yerləşirlər. Azərbaycanda istehsal olunan yaşıl çay yarpağı yığımının 46%-i Lənkəran, 30%-i Masallı, 19%-i isə Astara rayonlarının, yerdə qalan hissəsi (5%) isə Zaqatala, Balakən və Lerik rayonlarının payına düşür.

Çay plantasiyası sahəsinin və məhsul yığımının dinamikası

İllər	Çay plantasiyalarının sahəsi (min hektar)	Yaşıl çay yarpağının yığımı (min ton)
1	2	3
1953	6,5	2,0
1960	6,4	4,7

1	2	3
1965	6,4	8,2
1970	7,9	9,9
1975	8,5	13,1
1980	10,3	21,8
1985	13,4	31,7
1990	13,3	30,7
1995	11,4	9,4
1996	8,4	3,0
1999	5,5	2,7
2002	3,7	1,5
2003	3,7	0,1

90-cı illərdə çay becərilən rayonlarda yaşıl çay yarpağını ilkin emal edən 10-dan artıq fabrikalər fəaliyyət göstərirdi. Bakıda və Lənkəranda çay çəkmə-bükmə fabrikaləri mövcuddur. Bu yaxınlarda Bakıda yeni çay çəkmə-bükmə fabrikası tikilib istifadəyə verilmişdir. 510 nəfər işçisi olan fabrikanın illik gücü 4 min t-dur. Fabrikada Seylon, hind və Azərbaycan çaylarının qatışdırılmış halda qablaşdırılması həyata keçirilir.

Lakin çox təəssüf ki, Türkiyə və Azərbaycanın birlikdə yaratdıqları bu fabrikada xaricdən gətirilən aşağı keyfiyyətli çaylarla Azərbaycan çayı qatışdırılaraq əhaliyə satılır. Lənkəran zonasında xarici səhmdarların iştirakı ilə çay şirkəti yaratmaqla, Azərbaycan çayının əvvəlki şöhrətini bərpa və inkişaf etdirmək mümkündür.

Zeytun bitkisi Azərbaycanın quru subtropik iqlimi üçün xarakterikdir. Qiymətli meyvəsi ilə şöhrət qazanmış zeytun bitkisinin vətəni İtaliya, İspaniya, Türkiyə, Yunanıstan, Suriya, İran və s. ölkələr hesab olunur. Zeytunun meyvəsindən müxtəlif cür konservlər və yüksək kaloriyə malik olan bitki yağı, ağacının

qabığından və yarpaqlarından isə müalicə məqsədilə dərmanlar hazırlanır.

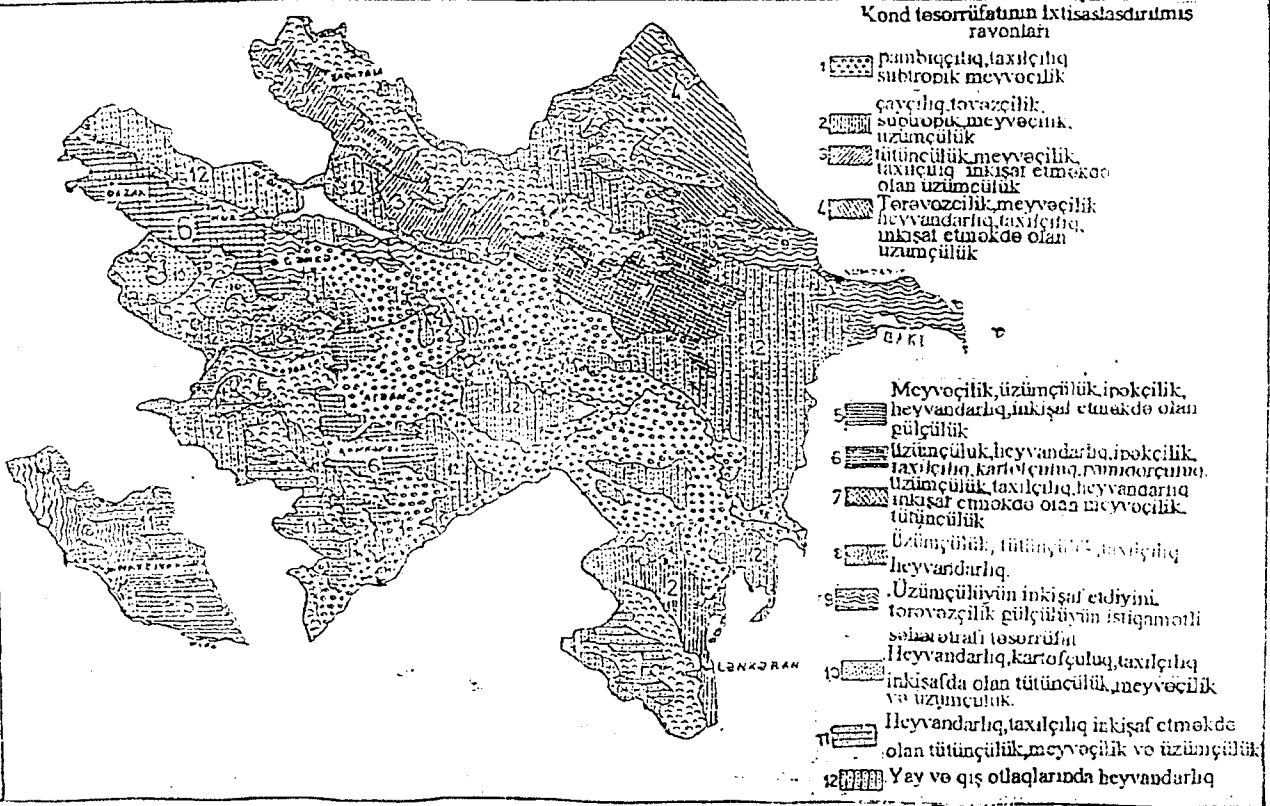
Həmişəyaşıl quru subtropik meyvə bitkisi olan zeytun quraqlığa, susuzluğa və soyuğa davamlıdır. Onun 60-a qədər növü vardır. Respublikanın ərazisində zeytun bitkisi əsasən Abşeron yarımadasında yayılmışdır. Bu zonada zeytunçuluq hələ 90-cı illərdən geniş miqyasda inkişaf etdirilirdi. Azərbaycanda zeytun plantasiyalarının 1999-cu ildə ümumi sahəsi 1500 hektara çatırdı. Bunun yalnız 1000 hektarı meyvə verirdi. Azərbaycanda zeytun bitkisindən yaşıllaşdırmaq məqsədilə də istifadə olunur. Əvvəllərdə respublikada ildə 2,5-3 min t zeytun meyvəsi yığılırdı. Hazırda isə bu göstərici cəmi 400-450 t təşkil edir.

Azərbaycanda ilk zeytunçuluq sovxozu 50-çi illərdə yaradılmışdır. 90-cı illərdə Abşeron rayonunda 3 zeytunçuluq sovxozu fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan 1 №-li sovxoz Zığda, 2, 3 №-li sovxozlar isə Qala qəsəbəsində yerləşirdi. Hazırda bu zeytunçuluq təsərrüfatları özəlləşdirilmişdir. Azərbaycanda zəngin zeytun meyvə ehtiyatlarının olmasına baxmayaraq onun toplanılmasına qeyri-qənaətbəxş münasibət bəslənilir. Bağ, həyəət və səkilərdə bu meyvələr tökülüb xarab olur. Halbuki bu meyvələri yığıb ondan qiymətli məhsulları almaq mümkündür. Maşağa və Zabratdakı zeytun emalı zavodlarında zeytunun meyvəsindən əsasən konservlər (duza qoyulmuş şoraba və s.) az miqdarda isə yağ istehsal olunur.

Zaqatala rayonunda respublikada yeganə qazanlıq gülü yetişdirilir. 1936-cı ildə təşkil edilmiş bu sovxozun 60 min hektar gül plantasiyası sahəsi var idi. İldə orta hesabla 250 min t gül ləçəkləri yığılırdı. Bundan Zaqatala «Güneş» emalı zavodunda 180 kq-a qədər gül yağı, ətriyyat və s. istehsal edilirdi. Hazırda təsərrüfatın bu sahəsi də özəlləşdirilmiş və əvvəlki əhəmiyyətini itirmək üzrədir.

KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ

Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılmış rayonları

- 1 Pambıqçılıq, taxılçılıq, subtropik meyvəçilik
- 2 Çayçılıq, torpaqçilik, süpürpük meyvəçilik, üzümçülük
- 3 Tütünçülük, meyvəçilik, taxılçılıq, inkişaf etməkdə olan üzümçülük
- 4 Torpaqçilik, meyvəçilik, heyvandarlıq, taxılçılıq, inkişaf etməkdə olan üzümçülük
- 5 Meyvəçilik, üzümçülük, ipəkçilik, heyvandarlıq, inkişaf etməkdə olan gülcülük
- 6 Üzümçülük, heyvandarlıq, ipəkçilik, taxılçılıq, kartofçuluq, rəndəorçuluq, üzümçülük, taxılçılıq, heyvandarlıq
- 7 İnkişaf etməkdə olan meyvəçilik, tütünçülük
- 8 Üzümçülük, tütünçülük, taxılçılıq, heyvandarlıq
- 9 Üzümçülüyn inkişaf etdiyini, torpaqçilik gülcülüyn istiqamətli səba ətrafı təsərrüfatı
- 10 Heyvandarlıq, kartofçuluq, taxılçılıq
- 11 İnkişafda olan tütünçülük, meyvəçilik və üzümçülük
- 12 Heyvandarlıq, taxılçılıq inkişaf etməkdə olan tütünçülük, meyvəçilik və üzümçülük
- 12 Yey və qış otluqlarında heyvandarlıq

HEYVANDARLIQ

Azərbaycan Respublikasında heyvandarlıq bitkiçilikdən sonra ikinci kənd təsərrüfatı sahəsidir. Kənd təsərrüfatı strukturu əhalinin ərzaq məhsullarına - ətə, süd və süd məhsullarına, yumurtaya olan tələbatının ödənilməsində heyvandarlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı heyvandarlıq sənayeni yun, xəz-dəri, gön, tük və s. xammallarla da müntəzəm olaraq təmin edir. İnsan orqanizminin qəbul etdiyi kalorinin üçdə bir hissəsi heyvandarlıq məhsullarının payına düşür.

Maldarlıq (iri buynuzlu mal-qara) heyvandarlığın ən mühüm sahəsidir. Respublikada ümumi heyvandarlıqdan əldə olunan gəlirin yarısından çoxu bilavasitə maldarlığın payına düşür. Azərbaycanda maldarlıq əsasən Kür-Araz ovalığında və dağətəyi rayonlarda inkişaf etdirilmişdir. 90-cı illərdə respublikada iri buynuzlu mal-qaranın miqdarı 1,5 mln. başdan artıq olmuşdur. Son illərdə heyvandarlığın özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq bir çox rayonlarda iri heyvandarlıq fermer təsərrüfatları yaradılmışdır. Bunun sayəsində iri buynuzlu mal-qaranın sayı 2003-cü ildə 2,2 mln. başdan artıq olmuşdur. Həmin ildə iri buynuzlu mal-qaranın sayına görə Cəlilabad (97,1 min baş), Sabirabad (87,9), Yevlax (70,5), Quba (67,7), İmişli (63,3), Zaqatala (57,3), Şəki (56,3) və s. rayonlar fərqlənmişdir.

Süd istehsalında maldarlıqda **camışçılığın** da çox böyük rolu vardır. Hazırda respublikada olan maldarlığın 20%-dən çoxunu camışlar təşkil edir. Camışçılıq əsasən Şəki-Zaqatala, Naxçıvan MR və Kür-Araz rayonlarında ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatlarda inkişaf etdirilmişdir. Camış südünün yağlılığı inək südünün yağlılığından 2-2,5 dəfə çoxdur. Hər bir camışdan il ərzində 2500-3000 litr süd sağmaq mümkündür. Lənkəran-Astara zonasında maldarlığın zebu növü də inkişaf etdirilir.

Azərbaycanda qoyunçuluğun inkişafı da təbii-iqlim şəraiti ilə sıxı surətdə bağlıdır. Belə ki, qoyun sürüləri təbii-iqlim şəraitindən asılı olaraq ilin əksər dövrünü otlaqlarda keçirir. Qoyunlar qış dövründə qış otlaqlarında, yayda isə yaylaqlarda - dağ otlaqlarında otarırlar. Ona görə də respublikada qoyunlar bir otlaqdan digər otlaqlara köçürülür. Qoyunların köçürülməsi yay və payız aylarında həyata keçirilir. Respublikada qoyun cinsləri əsasən yun-ət istiqamətində yetişdirilir. 90-cı illərədək respublikada 5 mln. başdan artıq qoyun olmuşdur. Özəlləşdirmə qoyunçuluqda da aparılmışdır. Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə Azərbaycan 2003-cü ildə qoyun və keçilərin sayı 7,3 mln. başdan artıq olmuşdur. Yun istehsalı isə cəmi 12 min t təşkil etmişdir.

Respublikada qoyunçuluq əsasən dağlıq rayonlarda inkişaf etdirilir. Qoyunçuluğun inkişafına görə İmişli (580 min baş), Ağcabədi (303,8), Quba (265), Gədəbəy (207), Yevlax (204,0), Beyləqan (238,0), Şəmkir (250,0), Goranboy (195,0), Qəbələ (203,0) və s. rayonlar qabaqcıl yerləri tuturlar.

Əhalinin adət və ənənələrinə uyğun olaraq Azərbaycanda donuzçuluq bir o qədər də inkişaf etdirilməmişdir. Lakin bununla belə respublikanın bəzi rayonlarında az miqdarda olsa da donuzçuluqla məşğul olunur. Bu, qeyri-Azərbaycan xalqının (rus, gürcü, yəhudi və s.) məskunlaşdığı ərazilərdə həyata keçirilir. 90-cı illərədək Azərbaycanda donuzların sayı 250 min başa çatırdı. Hazırda isə «Qarabağ problemi» ilə əlaqədar olaraq donuzların sayı xeyli miqdarda azalmış və 2003-cü ildə 20,4 min başa enmişdir.

Donuzçuluq əsasən (Bakı şəhəri ətrafında 5,5 min baş) Qax (5,5), Qəbələ (4,4), Xaçmaz (1,4) və s. rayonlarda inkişaf etdirilir.

**Respublikada 1960-2003-cü illərdə heyvanların
sahələr üzrə sayı (min baş)**

İllər	İri buynuzlu mal-qara	Qoyun və keçi	Donuz	Quşlar
1960	1373,0	4884,5	156,1	7422,0
1965	1460,3	3864,9	85,2	6850,5
1970	1576,8	4371,2	113,1	8780,8
1980	1806,2	5361,6	183,1	20687,6
1985	1985,1	5491,9	211,9	30010,6
1990	1831,6	5418,7	156,7	29175,8
1991	1826,2	5292,3	137,3	27743,7
1992	1730,9	4901,3	66,9	21700,0
1993	1621,3	4539,0	47,9	17000,0
1994	1632,8	4557,6	33,4	14400,0
1995	1657,5	4574,0	31,2	13300,0
1996	1780,0	4922,0	23,4	13500,0
2002	2178,5	6986,4	18,6	14100,0
2003	2241,8	7280,1	20,4	-

**Respublikada 1970-2003-cü illərdə heyvandarlıq
məhsulları istehsalı**

İllər	Ət istehsalı (min t)	Süd isteh- salı (min t)	Barama istehsalı (t)	Yumurta isteh- salı (mln ədəd)	Yun isteh- salı (min t.)
1	2	3	4	5	6
1970	93,9	478,1	3661	412,5	3,4
1975	95,8	658,1	4385	577,9	3,9
1980	97,9	796,1	4984	721,2	5,0
1985	100,2	954,0	5531	947,7	5,5
1990	99,1	970,4	4904	985,3	7,2
1991	90,5	947,7	5921	958,2	5,6

1	2	3	4	5	6
1992	87,3	850,4	5213	812,2	4,1
1993	86,1	798,5	3202	584,4	4,1
1994	95,2	751,0	1430	520,0	0,9
1995	112,1	827,0	1119	455,8	0,6
1996	120,1	843,3	769	477,0	0,3
2002	124,6	1119,8	2732	561,6	11,8
2003	134,4	1167,8	-	681,9	12,1

Quşçuluq heyvandarlığın tez yetişən, geniş yayılan və ən gəlirli sahələrindən biri hesab olunur. Quşçuluq təsərrüfatından yüksək keyfiyyətli ət, yumurta, tük, lələk və s. alınır. Hələ 90-cı illərdə respublikada quşçuluğun sənaye əsasları üzrə inkişaf etdirilməsinə çox böyük diqqət yetirilirdi. Şəkidə, Çarxıda (Xaçmaz rayonunda), Abşeronda və s. rayonlarda hər birində təqribən 100-150 minlik ixtisaslaşdırılmış quşçuluq sovxozları və Ağdam, Bərdə, Şamaxı, Siyəzən, Masallı, Quba və s. rayonlarda isə inkubator quşçuluq stansiyaları fəaliyyət göstərirdi. Cəlilabadda, Dəvəçidə, Giləzidə, Xırdalanda, Bilasuvarda və s. rayonlarda ətlik istiqamətində iri broyler fabrikləri mövcud idi. Pirsaat qəsəbəsində hindtoyuğu sovxozu mövcud idi. Ümumiyyətlə respublikada 7 quşçuluq fabrikləri, 6 quşçuluq sovxozu və çoxlu miqdarda quşçuluq fermaları hazırda tamamilə özəlləşdirilmişdir. 2001-ci ilin məlumatına görə respublikanın bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə quşların sayı 14,1 mln. başdan artıq olmuşdur. Hazırda Mərdəkan, Siyəzən və Xırdalan quşçuluq kompleksləri Bakı-Sumqayıt sənaye qovşağını təzə quş ətini və yumurta ilə təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, quşçuluğun sənaye əsasları üzrə inkişaf etdirilməsinin əsas şərtlərindən biri bol qarışıq yem bazasının yaradılmasıdır. Bunun üçün isə dənli bitkilərin bolluğu lazımdır.

Heyvandarlıqda Azərbaycan şəraiti üçün dəvəçilik də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Keçmişdə Azərbaycanın Abşeron, Naxçıvan, Mil-Muğan və s. rayonlarında geniş surətdə dəvə saxlanması ilə məşğul olunurdu. Heyvandarlığın gəlirli sahələrindən olan dəvəçilik hazırda respublikada demək olar ki, yetişdirilmir. İyirmi il bundan əvvəl Qobustanda dəvəçilik sovxozu yaradılmışdır. Çox baha başa gələn dəvələr Türkmənistandan alınmışdır. Son illərdə bu təsərrüfatda dəvələrin sayı xeyli azalmış və yox olmaq dərəcəsinə gəlib çatmışdır. Dəvənin ət, südü müalicə əhəmiyyəti daşıyır. Onun zərif yunu toxuculuq üçün ən qiymətli xammaldır. Respublikanın Qobustan, Abşeron, Naxçıvan, Xəzərsahili və s. rayonlarındakı bol tikanlı otların bazasında dəvəçiliyi inkişaf etdirmək zəruridir.

Heyvandarlıqda arıçılıq da mühüm təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edir. Arının bal, mum, arı südü, arı zəhəri və s. məhsullarının əvəzi yoxdur. Arılar həmçinin yüksək məhsul götürülməsi üçün bitkilərin tozlandırılmasında da fəal rol oynayırlar. Azərbaycanda arıçılığın inkişafı hələ qədim zamanlarda təşəkkül tapmışdır. İqlim, torpaq, ballı bitkilərin və meyvələrin zənginliyi Azərbaycanda tarixən arıçılığın mühüm təsərrüfat sahəsi kimi inkişafına səbəb olmuşdur. Quba, Göyçay, Şamaxı, İsmayılı, Ordubad, Qonaqkənd, Daşkəsən və s. arıçılığın ən inkişaf etmiş əraziləri olmuşdur.

Hələ 90-cı illərdə respublikanın bir çox rayonlarında, o cümlədən Laçın, Kəlbəcər, Daşkəsən, Quba, İsmayılı, Balakən, Qax, Şamaxı, Zaqatala və s. kimi dağlıq rayonlarında arıçılıq təsərrüfatları yaradılmışdır. Azərbaycanda bir çox məhsuldar arı cinsləri («Qabaqtəpə», «boz dağ arısı», «Lənkəran arısı», «qonur arı» və s.) yetişdirilmişdir. Lakin çox təəssüf ki, Azərbaycan kimi əlverişli şəraiti olan bir ölkədə arıçılığın inkişaf etdirilməsinə bir o qədər də diqqət yetirilmir.

Azərbaycanda atçılıq təsərrüfatının da əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, respublikada atlar əsasən yük və sərnişin daşınması, hərbi, idman məqsədilə inkişaf etdirilmişdir. Əvvəllərdə respublikada iki böyük atçılıq zavodları fəaliyyət göstərirdi. Bunlar Ağdam və Akstafa cins atları yetişdirən zavodlar idi. Bu zavodlar nəinki təkcə respublikamız üçün, habelə bir çox xarici ölkələrin sifarişilə də «Qarabağ», «Dilboz» və s. kimi cins atlarının yetişdirilməsi ilə məşğul olurdular. Lakin son illərdə respublikada atların yetişdirilməsinə bir o qədər də diqqət yetirilmir.

Baramaçılıq Azərbaycanın ən qədim kənd təsərrüfatı sahələrindəndir. İpək qurdu toxumu Azərbaycana ilk dəfə Çindən V əsrdə gətirilmişdir. Keçmişdə baramaçılıq Nuxa (indiki Şəki), Ərəş (indiki Ağdaş), Şamaxı, Bərdə, Gəncə və Qarabağın bir çox yaşayış məntəqələrində inkişaf etdirilirdi. 1920-ci ildə Azərbaycanda barama istehsalı 262 t, 1940-cı ildə-2380t, 1950-ci ildə-2581t, 1970-çi ildə-3661t, 1996-cı ildə 769 t, 2000-ci ildə isə 2732 t olmuşdur. Bu onu göstərir ki, baramaçılığın inkişaf etdirilməsinə də az diqqət yetirilir. Hazırda baramaçılıq əsasən Şəki-Zaqatala, Kür-Araz və Naxçıvan MR rayonlarında inkişaf etdirilir. Baramaçılığın inkişafı üçün onun yem bazasını təşkil edən tut plantasiyaları son illərdə məhv edilmiş və yanacaq kimi istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda heyvandarlığın qeyri-adi bir sahəsi də **ilan** təsərrüfatının inkişaf etdirilməsidir. Azərbaycanın təbii-iqlim şəraiti burada zəhərli ilanların yetişdirilməsinə əlverişli imkan verir. Bu məqsədlə də hazırda Azərbaycanda iki ilan zəhəri istehsal edən təsərrüfat fəaliyyət göstərir. Bunlardan biri Abşeronda, ikincisi isə Ağsu rayonundadır. İlan zəhərindən qiymətli müalicə dərmanları istehsal olunur. Respublikamızda istehsal olunan ilan zəhəri (respublikada emal sənayesi olmadığına görə) xaricə satılır. 1 qram ilan zəhərinin qiyməti 500 ABŞ dolları təşkil edir. Lakin çox tə-

össüf ki, son illərdə təbiətin bu qiymətli və nadir sərvətindən istifadə olunmasına qeyri-qənaətbəxş münasibət bəslənir.

Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində baliqçılıq da mühüm rol oynayır. Xəzər dənizində baliqların ovlanması Azərbaycan Respublikasının xüsusi çəkisi cəmi 10% təşkil edir.

Azərbaycan dənizin sahilində yerləşdiyindən əhali hələ çox qədimdən baliqçılıqla məşğul olmuşdur. Respublikanın dənizsahili rayonlarında 50-ci illərədək çoxlu miqdarda baliqçılıq kolxozları, vətələri və emaledici sənaye sahələri var idi. Hazırda isə demək olar ki, bunlardan əsər-ələmət qalmamışdır. Yalnız Hövsanda, Bankədə (Neftçala rayonu), Sara yarımadasında (Nərimanabad) baliq emalı müəssisələri vardır. Əvvəllərdə Azərbaycan Xəzər dənizindən minlərlə ton nərə, uzunburun, bölgə, ziyad, siyənək və s. baliqlar ovlayır və qiymətli qara kürülər istehsal edirdisə hazırda bu göstəricilər kəskin sürətdə aşağı düşmüşdür. Xəzər-sahili ölkələrin birgə qərarına əsasən Azərbaycanın Xəzərdən nərə baliq ovunun kvotası 2003-cü ildə cəmi 130 ton müəyyənləşdirilmişdir. Son illərin məlumatına görə Azərbaycanda ildə orta hesabla cəmi 19-20 ton baliq ovlanır ki, bunun da 85-90%-ni kilə təşkil edir Azərbaycanda ovlanan baliğın 90%-dən çoxu Xəzər hövzəsindən, yerdə qalan hissəsi isə Kür çayı, Mingəçevir su anbarı, Haçıqabul və Sarısu göllərindən ovlanır.

Azərbaycanda baliq ovunun dinamikası

İllər	Min ton
1966	67,4
1988	54,2
1990	41,8
1995	10,0
1998	9,5
2000	19,2

Azərbaycanda balıqçılığı inkişaf etdirmək üçün çox böyük potensial imkanlar vardır. Bu imkanlardan ən mühümü respublika ərazisindəki təbii və süni su anbarlarının olmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda heyvandarlığın və onun məhsuldarlığının xeyli azalmasına «Qarabağ problemi» ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi çox böyük ziyan vurmuşdur. Müharibə nəticəsində Azərbaycanın ən mühüm heyvandarlıq rayonlarından olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam və Dağlıq Qarabağ rayonlarında heyvandarlıq demək olar ki, məhv edilmiş və yaxud talan edilmişdir.

NƏQLİYYAT VƏ İQTİSADI ƏLAQƏLƏR

Zaqafqaziyada ən geniş əraziyə malik olan Azərbaycan Respublikasında təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunmasında, məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsində, daxili və xarici iqtisadi əlaqələrdə nəqliyyat müstəsna rol oynayır. Nəqliyyatın inkişafı respublikanın iqtisadi və mədəni yüksəlişi ilə sıxı surətdə bağlıdır. Nəqliyyat vasitələri ilə respublikanın ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri, maddi-istehsal və qeyri-istehsal sahələri bir-birilə əlaqə saxlayır, daxili rayonlararası və xarici yük və sərnişin daşınması həyata keçirilir. Azərbaycanda nəqliyyatın bütün növləri inkişaf etmişdir.

Dəmir yolu nəqliyyatı. Özünün yük və sərnişin daşınmasına görə dəmir yolu nəqliyyatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, avtomobil və su yollarından fərqli olaraq dəmir yolundan ilin bütün fəsilərində intensiv surətdə istifadə etmək mümkündür. Yalnız yüksək dağlıq sahələrdən başqa, respublikanın bütün ərazilərində dəmir yolu xəttini çəkmək mümkündür. Azərbaycan ərazisində dəniz səviyyəsindən ən yüksək dəmir yolu xətti

Ağdam-Xankəndi arasında (1500m) çəkilmişdir. Respublikada dəmir yollarının ümumi uzunluğu 2 min km-dən artıqdır.

Azərbaycanda dəmir yolunun çəkilməsi ideyası neftin çıxarılması və onun emalı ilə meydana çıxmışdır. Azərbaycanda ilk dəmir yolu xətti 1878-1880-ci illərdə Bakı-Sabunçu-Suraxanı (20 km) neftçıxarma rayonları arasında çəkilmişdir. Suraxanı və Sabunçu mədənlərindən çıxarılan xam neft emal olunmaq üçün bu dəmir yolu vasitəsilə Bakı neft emalı zavodlarına daşınırdı. Bakı neftini dünya bazarlarına çıxarmaq məqsədilə 1883-cü ildə Bakı-Tiflis dəmir yolu xətti istifadəyə verildi ki, bununla da Qara dənizə əlverişli nəqliyyat vasitəsilə çıxış imkanı əldə olundu. Tiflis-Poti arasında dəmir yolu xətti artıq 1872-ci ildə çəkilib istifadəyə verilmişdir. 1900-cü ildə Bakı-Dərbənd dəmir yolu xətti çəkildi və Azərbaycan neftinin Rusiyaya və başqa Avropa ölkələrinə daşınmasına əlverişli imkan yarandı. 1908-ci ildə Culfa-Yerevan dəmir yolunun çəkilməsi ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan Ermənistan ərazisindən keçməklə Tbilisi dəmir yolu xətti ilə birləşdirildi. 1913-cü ildə Azərbaycanda dəmir yollarının ümumi uzunluğu 837 km-ə çatdırılmışdır.

1936-cı ildə Bakı-Mincivan, 1941-ci ildə isə Mincivan-Culfa dəmir yolları birləşdirildi. Dəmir yollarının elektrikləşdirilməsi keçmiş ittifaqda ilk dəfə olaraq Azərbaycanda həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1926-cı ildə Bakı-Sabunçu-Suraxanı dəmir yolu xətti elektrikləşdi və bununla da rahat, sürətli və ekoloji cəhətdən sərfəli olan elektrik qatarlarından istifadə olundu.

Bakı-Astara dəmir yolunun çəkilməsi tarixi Böyük Vətən müharibəsi illərinə təsadüf etmişdir (1941-ci il). Daşkəsəndə çıxarılan dəmir filizini Rustavi qara metallurgiya zavoduna bir başa ucuz daşımaq məqsədilə 1950-ci ildə Alabaşlı stansiyası ilə (Gəncə yaxınlığında) Quşçu Körpüsü arasında (35 km) dəmir yolu çəkildi və həm də elektrikləşdirildi. Respublikanın Qarabağ

zonasına dəmir yolunun çəkilməsinə 1962-ci ildən başlanılmışdır. Əvvəlcə Yevlax-Bərdə, 1967-ci ildə Bərdə-Ağdam, 1977-çi ildə isə Ağdam-Xankədi dəmir yolu xətləri işə düşdü. Şəki-Zaqatala zonasını Yevlax stansiyasına qovuşdurmaq məqsədilə 1985-ci ildə Yevlax-Balakən (169 km) dəmir yolu xətti istifadəyə verildi. Hazırda Azərbaycanın dəmir yolu xətlərinin 1000 km-dən artığı elektriklişdirilmişdir.

1962-ci ildə istifadəyə verilmiş Bakı-Krasnovodsk (Türkmənbaşı) gəmi-bərə xətti (300 km) Zaqafqaziya ilə Orta Asiya və Qazaxıstan respublikalarını bir başa dəmir yolu xətti ilə birləşdirdi. Hər iki istiqamətə daşınan yüklər vaqonlardan boşaldılmadan gəmi-bərə keçidi vasitəsilə bir başa vaxtında istehlak rayonlarına çatdırılmasına əlverişli imkan yarandı. Bakı şəhərində metropoliten xəttinin istifadəyə verilməsi 1967-ci ilə, Dağüstü Parka isə funikulyor dəmir yolu xəttinin çəkilişi 1960-çı ilə təsadüf edir.

Azərbaycan Respublikası dəmir yolları vasitəsilə dörd istiqamətdən xarici ölkələrlə birbaşa iqtisadi əlaqə saxlamaq imkanına malikdir. Bu istiqamətlər Bakı-Dərbənd-Rostov, Bakı-Tbilisi-Socı, Bakı-Culfa-İran və Bakı-Türkmənbaşı (gəmi-bərə) dəmir yolu xətləridir.

Yaxın gələcəkdə Türkiyənin Kars və Gürcüstanın Axalkalaki şəhərləri arasında uzunluğu 120 km olan dəmir yolunun çəkilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Yolun 90 km-i Türkiyənin, 30 km-i isə Gürcüstanın ərazisindən keçəcəkdir.

Belə bir şəraitdə Gürcüstanın ərazisindən keçməklə Azərbaycan, eləcə də Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan və s. Mərkəzi Asiya ölkələrinin dəmir yolu vasitəsilə Türkiyəyə daxil olmasına imkan yaranaçaqdır. Kars-Axalkalaki dəmir yolunun çəkilişi təqribən 600 mln. ABŞ dolları tələb edir.

Avtomobil nəqliyyatı. Avtomobil nəqliyyatı dağlıq bölgələr

üçün daha münasibdir. Azərbaycan da dağlıq ölkələr sırasına daxil olduğu üçün avtomobil nəqliyyatı onun iqtisadi inkişafında çox mühüm rol oynayır. 90-çı illərdən bəri ölkələrarası inteqrasiyanın zəifləməsi səbəbindən sərnişin və yük daşınmasına görə avtomobil nəqliyyatı birinci yeri tutur. Respublikada elə bir yaşayış məntəqəsi yoxdur ki, oraya avtomobil yolu çəkilməmiş olsun. Hazırda respublikada avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 22 min km-dən artıqdır ki, bunun da 4 min km-ni asfaltlaşdırılmış geniş makistral yolları təşkil edir. Ən mühüm magistral yollar-Bakı-Qazax (493 km), Bakı-Quba (185 km), Bakı-Astara (312 km) və s.-dən ibarətdir. Azərbaycanın qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin xeyli hissəsi avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir.

Su nəqliyyatı. Azərbaycanın su nəqliyyatında Xəzər dənizi hövzəsi müstəsna rol oynayır. Hələ çox qədimdən Azərbaycan Xəzər dənizi nəqliyyatından geniş istifadə etmişdir. Bakı Xəzər dənizi hövzəsində özünün yük dövriyyəsinə və hidrotexniki tikintilərinə görə ən böyük limandır. 1997-ci ildə Bakı limanı vasitəsilə 1,2 mln. t yük daşınmış və bundan 6,8 mln. ABŞ dolları dəyərində gəlir əldə olunmuşdur. Azərbaycan Xəzər dənizi və ona tökülən Volqa çayı sistemi vasitəsilə keçmiş ittifaqın 4 dənizi ilə birləşərək dünya okeanına çıxmaq imkanına malikdir. Bakı-Türkmənbaşı arasında gəmi-bərə vasitəsilə üç nəqliyyatın (su, dəmir və avtomobil) uyğunluqlu şəkildə inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bakı-Aktay (247 mil) və Bakı-Nouşəhr (250 mil) arasında da gəmi-bərə işləyir. Gələcəkdə Bakı-Həştərxan və Bakı-Mahaçqala arasında da gəmi-bərə xətlərindən istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanda çay nəqliyyatından demək olar ki, istifadə olunmur. Yalnız Kür çayının ağzından Yevlax şəhərinə qədər az miqdarda kiçik tutumlu çay gəmilərindən istifadə olunur.

Boru kəməri nəqliyyatı. Azərbaycanda boru kəməri nəqliyyatının inkişafı bilavasitə neft və qaz sənayesinin inkişafı ilə baęlı olmuşdur. İstər  ar Rusiyasında v  istərsə də Azərbaycanda ilk neft kəməri 1878-ci ildə Balaxanı-Qara şəhər arasında (12 km)  ekilmişdir. Əsas məqsəd Balaxanı yataqlarından çıxarılan xam nefti Qara şəhərdəki neft emalı zavodlarına daşımaktan ibarət idi. Azərbaycanda və eləcə də  ar Rusiyasında ilk  n uzun neft kəməri 1897-1906-cı illərdə Bakı-Batumi arasında (860 km)  ekilib istifadəyə verilmişdir. Azərbaycan nefti Batumid n dəniz yolu vasitəsilə bir çox xarici ölkələrə göndərilirdi.

Azərbaycanda  n uzun neft kəmərlərindən biri 80-ci illərdə  ekilmiş Qroznı-Bakı xəttidir. Bu k m r vasitəsilə Qərbi Sibir neftinin bir hissəsi Bakıya nəql edilərək emal olunurdu. Hazırda bu k m rd n (1411 km) Xəzər neftinin Novarossiysk limanına daşınmasında istifadə olunur.

1998-ci ilin axırlarında Bakı-Supsa (Qara dəniz neft limanı) arasındakı neft kəməri də (926 km) işə d şm şdur. 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin (1760 km) tikintisinin təməli qoyulmuşdur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri 2005-ci il, may ayının 25-də istifadəyə verilmişdir. Gələcəkdə bu k m r vasitəsilə ildə 40-50 mln. t neft nəql ediləcəkdir.

1975-ci ildə Neft daşları ilə sahil arasında (75 km), 1997-ci ildə isə « ıraq-1» yataęı ilə Səngəçal arasında (176 km) sualtı neft kəmərləri  ekilib istifadəyə verilmişdir.

Dənizdə sualtı neft və qaz kəmərlərinin  ekilişini ixtisaslaşdırılmış Süleyman Vəzirov v  İsrafil Hüseyinov gəmiləri həyata keçirir.

Azərbaycanda  n iri qaz kəməri 1957-1959-cu illərdə Qaradaę-Akstafa (425 km), buradan isə iki istiqamətə – Tbilisiy  (107 km) v  Yerevana (170 km)  ekilmişdir. 70-ci illərdə İran-dan Azərbaycana qaz kəmərinin (697 km)  ekilm sin  baxmaya-

AZƏRBAYCAN NEFTİNİN DÜNYA BAZARLARINA NƏQL EDİLMƏSİ YOLLARI

raq müəyyən səbəblər üzündən bu günə kimi qaz nəql edilmir. Bakıdan 45 km aralıda yerləşən Xəzərin «Bahar» yatağından sahile bir-birinə parallel olaraq 4 sualtı qaz kəməri çəkilib istifadəyə verilmişdir.

Şimali Qafqazdan çəkilmiş Mozdoq-Qazıməmməd (645 km) qaz kəməri vasitəsilə Azərbaycan bir çox illər Türkmənistandan yanar qaz almışdır. Yevlax-Naxçıvan və Yevlax-Şəki qaz kəmərlərinin çəkilişi ilə əlaqədar olaraq həmin ərazilər mavi yanacaq ilə təmin olunurdu. Naxçıvana gedən qaz kəməri Xankəndindən keçdiyindən hələlik bu xətt işləmir. İranla Naxçıvan arasında qaz kəmərinin çəkilişinə başlanılmışdır. Qaz kəmərinin çəkilişi 17 min ABŞ dollarına başa gələcəkdir. Bu qaz kəməri ilə İrandan Naxçıvana ildə 130 mln. m³ qazın nəql edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Gələcəkdə Bakı-Tbilisi-Ərzurum (uz. 1050 km) qaz kəmərinin çəkilməsi də layihələşdirilmişdir.

Hava nəqliyyatı. Azərbaycan Respublikası hava yolları vasitəsilə dünyanın bütün ölkələri ilə əlaqə saxlamaq imkanına malikdir. Bakıda, Gəncədə və Naxçıvanda beynəlxalq əhəmiyyətli hava limanları (aerodromları) mövcuddur. Bakıda beynəlxalq tələbata tam cavab verə bilən geniş təyyarə meydanı yaxınlarda tikilib istifadəyə verilmişdir. Gəncə və Naxçıvan şəhərlərindəki beynəlxalq əhəmiyyətli hava limanları hər il moderləşdirilir. Şəkidə, Balakəndə, Lənkəranda, Akstafada və s. respublika əhəmiyyətli təyyarə meydançaları vardır.

Cədvəldən görüldüyü kimi, 1996-cı ildə respublikanın ümumi yük dövriyyəsinin həcminə görə dəniz yolu (3,9 mlrd. ton-km), yük daşınmasının həcminə görə isə boru kəməri (12,3 mln. t) 1-ci yerləri tuturlar. Respublika daxili yük daşınmasında avtomobil nəqliyyatı qabaqcıl yer tutur.

Azərbaycanın bütün nəqliyyat növləri üzrə yük dövriyyəsi və yük daşınmasının həcmi (1996-cə il)

Nəqliyyatın növləri	Yük dövriyyəsi mlrd.ton-km	Yük daşınmışdır. mln. t.	Yük daşınmasından əldə olunan gəlir (mln. man)
Bütün yüklər o cümlədən:	7,5	39,1	815395,8
Dəmir yolu	2,8	9,6	257492,8
Boru kəməri	0,5	12,3	245053,2
Dəniz yolu	3,9	5,7	222712,6
Avtomobil yolu	0,3	11,5	42964,4
Hava yolu	0,06	0,02	47172,8

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqəsini daha da yaxşılaşdırmışdır. Hazırda Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində Rusiya, İran, Türkiyə, Ukrayna, ABŞ, Orta Asiya respublikaları, Qazaxıstan və s. mühüm yer tutur. Azərbaycandan xaricə əsasən neft və neft məhsulları, pambıq və ipək lifi, elektrik maşınları və s., xaricdən isə əsasən yeyinti məhsulları, maşınlar, meşə materialları, kimya məhsulları və s. daşınır.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri

İllər	İdxal			İxrac		
	Cəmi (mln.dollarla)	O cümlədən:		Cəmi (mln. dollarla)	O cümlədən:	
		Uzaq xariclə	MDB ölkələri ilə		Uzaq xariclə	MDB ölkələri ilə
1992	939,8	332,5	607,3	1483,9	754,1	729,8
1993	549,8	241,0	308,9	724,7	351,0	373,0
1994	777,9	292,1	485,8	636,8	362,6	274,2
1995	667,6	439,3	228,4	547,4	329,8	217,6
1996	960,6	620,8	339,8	631,2	341,1	290,1
1997	794,3	443,4	350,8	781,4	403,1	378,3

1997-ci ildə Azərbaycanın ticarətinin 18%-i İranla, 17%-i Rusiya ilə, 16%-i Türkiyə ilə, 8%-i Gürcüstanla, 7%-i Ukrayna ilə, 7%-i Ərəb Əmirlikləri ilə, 27%-i isə digər ölkələrlə olmuşdur. 2000-ci ildə Azərbaycanın idxal etdiyi məhsulların dəyəri 1,1 mlrd. dollar ixrac etdiyi məhsulların dəyəri isə 930 mln. dollar təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatını və xarici ölkələrlə inteqrasiyasını yüksəltmək üçün sərbəst (azad) iqtisadi zonaların yaradılması vacibdir. Sərbəst iqtisadi zonalar sərbəst ticarət, sərbəst sahibkarlıq, ixrac sənayesi, yüksək texnologiya və s. tələb edir. Sərbəst ticarət zonalarının yaradılmasının başlıca amilləri əlverişli coğrafi mövqe, beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat qovşağı və s-dən ibarətdir. Bu baxımdan Sumqayıt və Yevlax şəhərləri bu tələblərə tam cavab verir.

Azərbaycanın nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrində qədim «Böyük İpək Yolu»nun (TRASEKA) bərpası çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəqliyyat sisteminin bərpa olunması ilə Azərbaycan Avropa ilə Asiya ölkələri arasında körpü rolunu oynayacaq və respublikamızın ərazisindən bir nəqliyyat dəhlizi kimi istifadə olunacaqdır. TRASEKA Böyük Britaniyadan başlayacaq və bu nəqliyyat dəhlizi Avropa və Asiyadan keçərək Yaponiyada tamamlanacaqdır. Bu dəhliz Orta Asiya ölkələri, Yaponiya, Çin və s. üçün Avropa ölkələrinə keçməsi respublikamıza hər il milyonlarla dollar gəlir gətirəcəkdir.

ƏHALİYƏ XİDMƏT SAHƏLƏRİ

Azərbaycan Respublikasında sənayenin, kənd təsərrüfatının nəqliyyatın və s. təsərrüfat sahələrinin mövcudluğu, inkişafı və ərazi təşkili bilavasitə əhaliyə, o cümlədən də iş adamlarına xidmətin səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Xidmət sahələrinə (ictimai infrastruktura) ticarət və ictimai-iaşə, kommunal təsərrüfatı, əhaliyə məişət xidməti, sərnişin nəqliyyatı, səhiyyə xidməti, sanatoriya-kurort xidməti, mədəni-maarif və s. daxildir.

Ticarət və ictimai iaşə. Respublikada əhalinin sənaye, kənd təsərrüfatı və mədəni-məişət məhsulları ilə ictimai-iaşə müəssələrinin (yeməxanalar, çayxanalar və s.) müntəzəm təmin olunmasında ticarətin çox böyük rolu vardır. Müstəqilliyimiz dövründə infrastruktura sahəsində ən inkişaf etmiş sahə ticarət və ictimai-iaşə üzrə xidmət sahəsidir. Sovetlər birliyinin dağılmasından sonra respublikada ticarətin ictimai-iaşənin coğrafiyası bir qədər genişləndirilmişdir. O zamanlar ticarət və ictimai-iaşə müəssisələri yalnız respublikanın iri şəhərlərində, az miqdarda isə rayon mərkəzlərində nisbətən yaxşı təşkil edilmişdir. Lakin kəndlərdə, xüsusilə dağ yaşayış məntəqələrində ticarət və ictimai-iaşə çox zəif təşkil edilmişdir.

Müstəqilliyimiz dövründə ticarət və ictimai-iaşə respublikanın hər bir guşəsində inkişaf etdirilmiş və çox çeşidli məhsullarla doldurulmuşdur. Bu məhsulların əksəriyyət hissəsi xarici ölkələrdən gətirilir ki, bu da əhaliyə baha qiymətə satılır. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının əhaliyə ucuz satılması üçün yerli istehsalatı diqqət artırılmalıdır.

Lakin buna baxmayaraq son illərdə respublikada əhaliyə ticarət və ictimai-iaşə xidməti ilbəlilə yaxşılaşır. 2002-ci ildə respublika əhalisinə 10,6 mlrd.manat dəyərində istehlak malları satılmış, 2,4 mlrd.manatlıq pullu xidmət göstərilmişdir. Respublikanın xarici ticarət dövriyyəsi üzrə idxal olunan malların və ərzaq məhsullarının dəyəri 1,2 mlrd., ixrac isə 1,8 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu sahədə özəl müəssisələrinin rolu böyük olmuşdur. «Qədim İpək Yolu»-nun Azərbaycandan keçməsilə əlaqədar olaraq Bakı-Tbilisi dəmir və avtomobil yolları boyunca əhaliyə xidmət sahələri müəssisələrinin sayı xeyli dərəcədə artırılacaqdır ki, bu da yeni iş yerlərinin açılmasına imkan verəcəkdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və gələcəkdə tikintisi nəzərdə tutulan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri də yeni iş

yerlərinin yaranmasına səbəb olacaqdır.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı. Əhalinin yaşayışı üçün ən vacib məsələ onların mənzil-kommunal şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Mənzil-kommunal təsərrüfatına yaşayış mənzilləri, su, yanacaq və elektrik enerjisi təchizatı, kanalizasiya, mehmanxana, ərazidəki istirahət obyektləri və s. daxildir. Kommunal təsərrüfatının ən mühüm sahəsi əhalinin mənzillə təmin edilməsi probleimidir.

Mənzil problemlərinin həlli isə birinci növbədə tikinti materiallarından və əhalinin imkanlarından asılıdır. Açıq demək lazımdır ki, hələ sovetlər dövründə mənzillərin əksəriyyət hissəsi dövlət tərəfindən tikilib əhaliyə təmənasız verilir. İndi isə əksinə, ticarət obyektləri müxtəlif çeşidli tikinti materialları və keyfiyyətli avadanlıqlarla doludur. Ancaq mənzillərin tikintisi əhalinin imkanı daxilində həyata keçirilir. Son illərdə mənzil tikintisi üçün əhaliyə kreditlərin verilməsinə başlanılmışdır.

Əhaliyə məişət xidməti. Xidmətin bu sahəsi cəmiyyətin ictimai-iqtisadi, mədəni və həyatın başqa sahələrinə müsbət təsir göstərir. Azərbaycanda məişət xidməti çoxsahəli olmaqla, özünün mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması ilə fərqlənir. İri sənaye sahələrindən ayrılmış məişət xidməti müəssisələri respublikanın bütün yaşayış məntəqələrində yaradılmışdır.

Məişət xidməti əsas etibarilə geyimlərin təmiri və fərdi tikış, metal məmulatlarının hazırlanması və təmiri, kosmetik xidmət, məişət əşyalarına və cihazlara (xüsusilə elektrik cihazlarına) və s. texniki xidmət göstərilməsindən ibarətdir. Respublikanın iri şəhərlərində xidmətin bu sahəsi çox yaxşı təşkil edilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Lakin bəzi rayon mərkəzlərində və kəndlərdə bu sahə hələlik öz inkişafını lazımi səviyyədə tapmamışdır.

Sərnişin nəqliyyatı və rabitə. Əhaliyə nəqliyyat xidmətinin səviyyəsi yaşayış məntəqələrindəki əhalinin miqdarından, ayrı-ayrı rayonlarda və kəndlərdə relyef və iqlim şəraitindən, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq öz yaşayış məntəqələrindən qonşu yaşayış məntəqələrinə gedib-gəlməsi və s. amillərdən asılıdır. Məsələn, Bakı və Sumqayıt şəhərləri və

onların aqlomerasiyasının yaşayış məntəqələri arasında müntəzəm olaraq elektrik qatarları, avtobuslar, minik avtomobilləri işlədiyi halda, ucqar rayonlar, xüsusilə dağ yaşayış məntəqələri respublikanın paytaxtı və iri şəhərləri arasında nəqliyyat əlaqələri hələlik lazımi səviyyədə təşkil edilməmişdir. Xüsusilə qış aylarında dağ və ucqar rayonların əhalisi nəqliyyat şəraitindən çox əziyyət çəkirlər. Müstəqilliyimiz dövründə avtomobil nəqliyyatının xeyli hissəsinin özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq bu çətinliklər daha çox özünü biruzə verir.

Sərnişin nəqliyyatı xidmətindən fərqli olaraq əhaliyə rabitə xidməti nisbətən yaxşı təşkil edilmişdir. Bu da müasir dövürdə texnikanın inkişafı ilə əlaqədardır. Hazırda respublikanın hər yerində telefon-rabitə xidməti demək olar ki, qanedicidir. «Mobil» telefonları ilə nəinki respublikamızın hər yeri ilə, habelə xarici ölkələrlə əlaqə saxlamaq mümkündür.

Səhiyyə xidməti. Əhalinin sağlamlığında səhiyyə xidməti çox böyük rol oynayır. Respublikanın demək olar ki, bütün yaşayış məntəqələrində səhiyyənin hər hansı bir müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Düzdür sovetlər dövründə nisbətən səhiyyə xidmətində xidmət pulsuz idi, lakin müalicə preparatları çətin tapılırdı. Azərbaycanın neft və gaz sərvətləri xarici bazarlara maksimum miqdarda çıxarıldıqdan sonra bu məsələlər əhalinin xeyrinə müsbət həll olunaçaq, onların sağlamlığına dövlət tərəfindən daha yaxşı xidmət göstəriləcəkdir. 2001-ci ilin məlumatına görə respublikədə 735 xəstəxana, 1614 ambulatoriya-poliklinika müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Respublikada həkimlərin və orta ixtisas tibb işçilərinin sayı 60 min nəfərdən artıqdır. Əhalinin hər 10 min nəfərinə həkimlərin sayı 36-37 nəfər təşkil edir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, səhiyyə problemləri respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif xarakter daşıyır. İri şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində yaxşı, dağ və ucqar yaşayış məskənlərində isə pis təşkil edilmişdir. Bu məsələnin həlli üçün respublika Səhiyyə Nazirliyi əlindən gələni əsirgəməməlidir. Əhaliyə səhiyyə xidməti pulsuz olmalı, müalicə dərmanları xeyli ucuzlaşdırılmalıdır. Bu haqda artıq dövlət nəzarəti xeyli artırmağa

başlamışdır. Prezidentin sərəncamı ilə 2004-cü ildən yalnız Bakı şəhərinin poliklinikaları əhaliyyə pulsuz xidmət göstərir. Bu fərman respublikanın bütün kənd, rayon və şəhər yaşayış məntəqələrinə də şamil edilməlidir.

Sanatoriya-kurort xidməti. Əhalinin sağlamlığında və istirahətində, eləcə də onların işgüzarlıq fəaliyyətinin bərpa edilməsində kurort-rekreasiya (istirahət, turizm və s.) çox böyük rol oynayır. Azərbaycan ərazisində əlverişli müalicə iqlimi, Xəzər dənizinin müalicəvi qumlu çimərlikləri, Abşeronun, Dəvəçinin, Masallının, Lənkəranın kükürlü-hidrogenli müalicə suları, Naftalanın və Masazır gölünün neftli-palçıqlı müalicəvi ehtiyatları, Naxçıvanın daş duz müalicə (asma xəstəliyi) karst mağarası, Göygöl, Hacıkənd, Abşeron, Şuşa, Nabran və s. kimi kurortları əhalinin sağlamlığı üçün ən mühüm təbii komplekslərdir. Bunlardan əlavə respublikanın dəniz təbiəti, şlaləli dağ çayları və gölləri, səfəli və füsunkar dağları və meşələri, qoruq və yasaqları, tarixi tikintiləri, muzeyləri və s. turizmin inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.

Hələ sovetlər dövründə Azərbaycan nəinki təkə ümum-ölkə, habelə ümumdünya əhəmiyyətli kurort-rekreasiya əhəmiyyətinə malik idi. Keçən əsrin 90-cı illərindən keçmiş sovet məkanının hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da inteqrasiya pozulduğu üçün kurort-rekreasiya təsərrüfatı xeyli dərəcədə zəifləmişdir. Son illərdə isə sağlamlığın bu sahələri bərpa və inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. 2000-ci ildə respublikada 88 sanatoriya-istirahət, 44 sanatoriya-müalicə pansionatı, 4 sanatoriya-profilaktika, 13 istirahət evi pansionatı, 27 turist bazası mövcud olmuşdur ki, bunlarda çarpayıların ümumi sayı 30,5 minə çatmışdır. Respublikaya gələn turistlərin sayı 681 min nəfərdən artıq olmuşdur. Respublikada əhaliyə kurort-rekreasiya xidmətinin də bərpa və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısı artırılmalıdır.

Xalq maarifi xidməti. Xalq maarifi xidməti uşaq müəssisələrinin və ümumtəhsil məktəblərinin geniş şəbəkəsini təmsil edir. Azərbaycanın bütün rayon və kəndlərində, şəhər və qəsəbələrində xalq maarifi sistemi üzrə müəssələr fəaliyyət göstərir.

Respublikanın şəhər və rayonlarında, eləcə də bir çox kəndlərin də doğum evləri, uşaq bağçaları və körpələr evlərində hər il minlərlə uşaq dünyaya gəlir və körpələr tərbiyyə alır. Hazırda respublikada fəaliyyət göstərən 4561 ümumtəhsil məktəblərində 1,7 milyon şagird təhsil alır. Ümumtəhsil məktəblərində 172 min müəllim işləyir. Azərbaycanda orta peşə məktəblərinin sayı 68, onlarda təhsil alanların sayı isə 41 min nəfər təşkil edir.

Respublikanın 25 dövlət ali məktəbində 91 min tələbə təhsil alır. Dövlət ali məktəblərində professor-müəllim heyətinin sayı 10,8 minə çatır ki, bunların da 1065 nəfəri professor, 3654 nəfəri isə dosentdir. Dövlət ali məktəblərindən başqa Ali Hərbi Dənizçilik məktəbi, Bakı Ali Polk Akademiyası, Milli Təhlükəsizlik Akademiyası ali təhsilli mütəxəssislər hazırlayır. Azərbaycanda həmçinin qeyri-dövlət ali məktəbləri də fəaliyyət göstərir. Respublika Milli Elmlər Akademiyasının nəzdindəki çoxsaylı tədqiqat institutları müxtəlif elm sahəsində tədqiqat işləri aparırlar.

Mədəni-maarif xidməti. Respublika əhalisinin mənəvi tələbatını təmin etmək üçün mədəni-maarif müəssisələri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mədəni-maarif müəssisələrinə kitabxanalar, kinoteatrlar, mədəniyyət sarayları, mədəniyyət evləri, muzeylər, dram, opera və musiqili teatrlar və s. daxildir. İri şəhərlərdə və bir çox rayon mərkəzlərində dram teatrları və daimi kinoteatrlar mövcuddur. 2000-ci ilin məlumatına görə Azərbaycanda 3354 klub, 4374 kütləvi kitabxana, 607 kino-qurğusu, 27 peşəkar teatr, 4 filarmoniya, 7 musiqi kolleci, 155 muzey əhaliyə xidmət göstərir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, xidmət sahələrinə «mafiyalar»-ın nəzarəti daha güclüdür. Belə ki, xidmət sahələrinin dərəcəsi və qiymətlər ayrı-ayrı «mafiyalar» tərəfindən tənzim olunur ki, bu da əhalinin normal yaşayış tərzinə mənfi təsir göstərir. Respublikamızda əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün xidmət sahələrinə dövlət nəzarəti gücləndirilməlidir.

Respublika əhalisinin həyat tərzinin yaxşılaşdırılması üçün ictimai əmək bölgüsündə vaxtilə mühüm rol oynayan pam-

bıçqılığı, tütünçülüü, üzümçülüü, baramaçılığı və s. sahələri də bərpa və inkişaf etdirilməsi zəruridir.

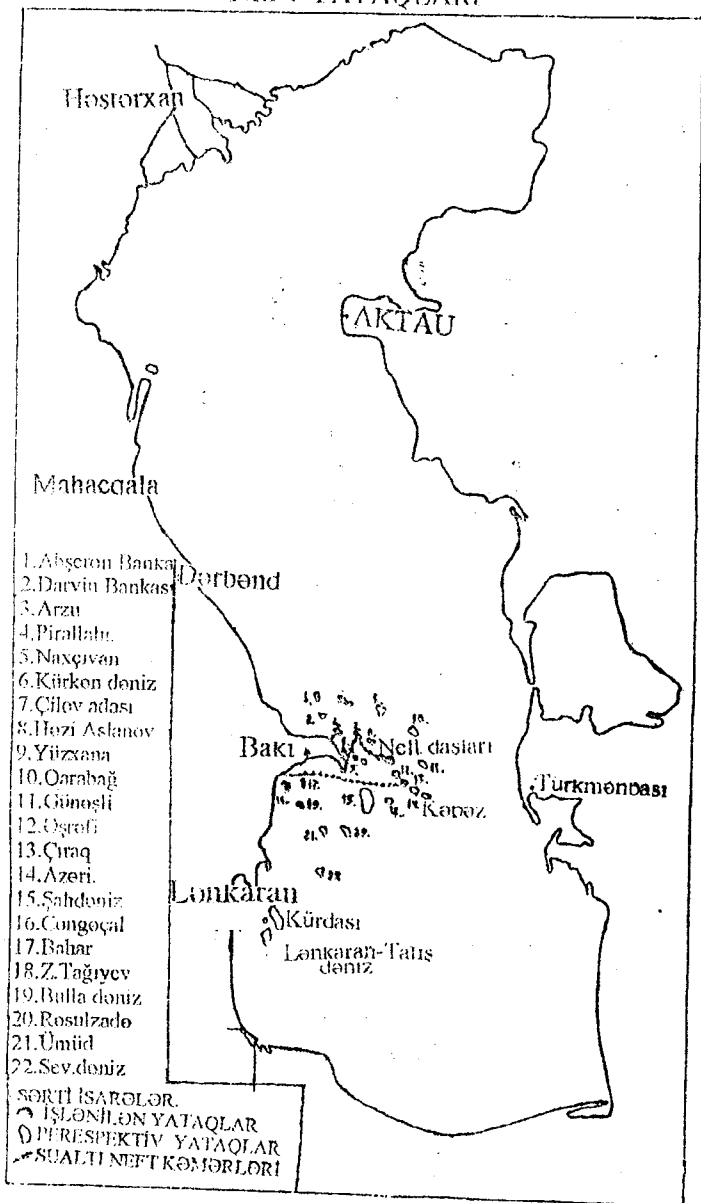
Qeyd etmək lazımdır ki, əhalının sosial-iqtisadi vəziyyətinə və xidmət sahələrinə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi çox böyük zərər yetirmişdir. İşğal olunmuş ərazilərdəki şəhər, rayon və kəndlərdə mövcud olan tikililər, sənaye, kənd təsərrüfatı sahələri, xidmət sahələri məhv edilmiş və talan olunmuşdur. Əlbəttə «Qarabağ problemi» həll olunduqdan sonra respublika əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətilə yanaşı, əhaliyə xidmət sahələrinin vəziyyəti də xeyli dərəcədə yaxşılaşacaqdır. Bu məsələlər 2004-2008-ci illərdə Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı haqda Dövlət Proqramında öz əksini tapmışdır.

AZƏRBAYCANIN İQTİSADIYYATINDA XƏZƏR DƏNİZİNİN ROLU

Hər hansı bir ölkənin ərazisinin bir hissəsi yaxud tamamilə okean və dəniz suları ilə əhatələnməsi onun təsərrüfatının və iqliminin formalaşmasında, su sərvətlərinin mənimsənilməsində və xarici iqtisadi əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Belə ölkələri hətta dəniz ölkəsi də adlandırırlar. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasını da bu ölkələr sırasına daxil etmək olar.

Azərbaycan şərq tərəfdən şimaldan cənuba doğru 800 km-dən artıq bir məsafədə Xəzər dənizi ilə əhatələnmişdir. Sahəsi 371 min kv. km olan qapalı bu su hövzəsi Dünya okeanından təcrid olunmasına baxmayaraq, sahəsinin böyüklüyünə, hidrometeoroloji rejiminə, fauna və florasına, eləcə də digər xüsusiyyətlərinə görə dəniz xarakteri daşıyır. Dünya okeanı səviyyəsindən 28 m aşağıda yerləşən Xəzərin suyunun həcmi 77 min km³, sahil xətlərinin ümumi uzunluğu isə 6,5 min km-dir. Dənizin maksimum dərinliyi Lənkəran çökəkliyində 1025 m-dir.

XƏZƏRİN AZƏRBAYCAN SEKTORUNDAKI NEFT YATAQLARI

Xəzər dənizi zəngin təbii sərvətlərə malikdir. Onun təbii sərvətlərindən birinci növbədə qiymətli balıqları, neft, qaz, müxtəlif duzlar və s. kimi ehtiyatlarını göstərmək olar. Rusiya, İran, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan ölkələrinin bir-birilə iqtisadi əlaqələrində Xəzərin ucuz nəqliyyat şəraiti müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu ölkələrin təbiətinin və eləcə də iqliminin formalaşmasında da dənizin rolu böyükdür.

Xəzərin təbii sərvətlərindən, xüsusən onun neft-qaz ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasında Azərbaycan Respublikası qabaqcıl yer tutur. İlk dəfə olaraq dənizin dibindən neft və qazın çıxarılması Azərbaycana nəsib olmuşdur. Hazırda Azərbaycanda çıxarılan neftin 90%-dən çoxu, təbii qazın isə 95%-i bilavasitə Xəzər dənizinin payına düşür. Geoloqların hesablamalarına görə Azərbaycanın Xəzər sektorunda neftin ehtiyatı 10 mlrd. t, təbii qazın ehtiyatı isə 5 trln. m³ təşkil edir. 1994-çü ildən başlayaraq Xəzərin Azərbaycan sektorundakı perspektivli yataqlardan neft və qazın çıxarılması üçün dünyanın 12 ölkəsinin 20-dən artıq şirkətləri ilə müqavilə bağlanmışdır. Bu haqda «Neft sənayesi» bölməsində geniş məlumat verilmişdir.

Xəzərin qiymətli və reliktd balıq (nərə, uzunburun, bölgə və s.) ehtiyatlarından səmərəli ovlanmasında və qara kürü istehsalında vaxtilə Azərbaycan ümumdünya şöhrətinə malik idi. Azərbaycanın sahilboyu rayonlarında balıq vətəgələrinin və emalı müəssisələrinin sayı-hesabı yox idi. İndi isə bunlardan demək olar ki, əsər-ələmət qalmamışdır. Bütün vətəgələr dağıdılmış, yalnız bir neçə yerdə balıq emalı müəssisələri fəaliyyət göstərir. (Bankə, Nərimanabad, Hövsan və s.) Lakin buna baxmayaraq, Xəzərin balıq sərvətlərindən səmərəli istifadəsində və yeni balıq emalı müəssisələrinin yaradılmasında Azərbaycanın potensial imkanları çoxdur.

Azərbaycanın Xəzərsahili zonalarında kurort və rekreasiya

təsərrüfatlarının formalaşmasında və inkişafında dənizin iqlimi, təbiəti, çimərlikləri, müalicə əhəmiyyətli qumları və s. kimi amilləri mühüm rol oynayır. Respublikanın Abşeron yarımadasında Bilgəh, Zağulba, Mərdəkan, Buzovna və s. kimi sağlamlıq ocaqları fəailyyət göstərir. Xaçmaz-Nabran və Lənkəran-Astara zonalarında kurort və rekreasiya təsərrüfatlarını daha da inkişaf etdirmək üçün potensial imkanlardan hərtərəfli istifadə olunmalıdır.

Azərbaycanının nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrində Xəzər dənizinin çox böyük əhəmiyyəti və rolu vardır. Süni yaradılmış gəmiçilik kanalları və su hövzələri vasitəsilə Azərbaycan iki istiqamətdən Dünya okeanına çıxmaq imkanına malikdir. Bu su yollarından birincisi Volqa çayı -Volqa -Don kanalı (101 km) - Azov dənizi-Kerç boğazı-Qara dəniz-Bosvor boğazı-Mərmərə dənizi-Dardanel boğazı - Aralıq dənizi - Cəbəlütəriq boğazı-Atlantik okeanı istiqamətidir. Aralıq dənizindən Süveyş kanalını, Qırmızı dənizi və Bab-Əl-Məndab boğazını keçməklə Hind okeanına da çıxmaq mümkündür. İkinci istiqamət isə Volqa çayı - Moskva kanalı - Baltik və yaxud Ağ dənizə çıxış yoludur.

Xəzər dənizi səviyyəsinin tərəddüdü (enməsi və ya qalxması) Azərbaycan üçün də çox çətin problemlər yaradır. Dənizin səviyyəsinin qalxması və yaxud enməsi dənizlə bağlı olan bütün təsərrüfat sahələrinə və sahildeki tikintilərə çox böyük ziyan vurur. Məsələn, son 20 ildə dənizin səviyyəsinin 2 m-dən artıq qalxması nəticəsində Azərbaycanın sahillərində xeyli yararlı torpaq sahələri su altında qalmış, Bakı-Astara dəmir yolu və avtomobil yolunun bir hissəsini su basmışdır. Bunlardan əlavə sahil boyunda yerləşmiş bir çox sənaye müəssisələri və yaşayış məntəqələri başqa yerə köçürülmüşdür.

Qaradağ dəniz özülləri zavodunun ərazisinin bir hissəsini su örtmüşdür. Bütün bunlara qarşı görülən tədbirlər nəticəsində

respublikamıza külli miqdarda ziyan dəymişdir. Xəzərin səviyyəsinin tərəddüdü neft-çıxarma və gəmiçilik təsərrüfatlarına da çox böyük ziyan vurur. Belə ki, dənizdə buruq qazılması şəraiti çətinləşir, estakada və əsaslara gəmilərin yan alması üçün onların qaldırılması və yaxud da endirilməsi lazım gəlir. Gəmilərin körpülərə yan alması da xeyli çətinləşir və yeni səviyyəyə uyğunlaşdırılması üçün çox böyük həcmdə işlərin görülməsi tələb olunur. Hazırda səviyyə nisbətən sabitdir.

Xəzərin fiziki-coğrafi, iqtisadi, ekoloji, səviyyə tərəddüdü və s. kimi problemlərinin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi üçün 80-ci illərdə Azərbaycanın görkəmli okeonoloq-coğrafiyaşünası, professor Q.K.Gülün rəhbərliyi ilə Bakıda, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəzdində Xəzər Problemləri Bölməsi kimi elmi-tədqiqat müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bölmənin tədqiqat gəmiləri, maddi-texniki bazası və lazımı qədər elmi kadrları var idi. Xəzər dənizinin tədqiqində, onun problemlərinin həllində bu elmi müəssisənin çox böyük rolu var idi. Lakin çox təəssüf ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, prof. Q.K. Gülün vəfatından sonra Xəzər Problemləri Bölməsi öz fəaliyyətini dayandırmış, onun maddi-texniki bazası dağıdılmış, yüksək səviyyəli elmi kadrları isə respublikanın müxtəlif elm ocaqlarına və ali məktəblərinə axışmışdı.

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI RAYONLARI

İqtisadi rayon istər beynəlxalq və istərsə də ölkədaxili coğrafi əmək bölgüsündə özünün hər hansı bir və ya bir neçə məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşması ilə fərqlənir.

Respublikada iqtisadi rayonlaşmanın aparılmasının başlıca məqsədi, onun məhsuldar qüvvələrinin ərazidə düzgün yerləşdirilməsi və ərazi tənzimlənməsi, təbii ehtiyatlarından kompleksli

istifadə edilməsi və öküninin daha dərindən iqtisadi-cotrafi öyrənilməsindən ibarətdir.

Respublikamızda ilk iqtisadi rayonlaşma Azərbaycan Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun bir qrup əməkdaşları tərəfindən 1950-ci ildə aparılmış və 10 iqtisadi rayon ayrılmışdır. 1969-cu ildə Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi Elmi-Tədqiqat İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən Azərbaycan ərazisi 13 iqtisadi rayona ayrılmışdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid və müstəqillik şəraitində bu iqtisadi rayon şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Ona görə də 1995-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Coğrafiya və İqtisadiyyat institutları, Bakı Dövlət Universitetinin İqtisadi və sosial coğrafiya kafedrası ilə birlikdə keçid şəraitinin tələbatı nəzərə alınmaqla rayonlaşdırma prinsipləri əsasında Azərbaycan ərazisində aşağıdakı 10 yeni iqtisadi rayon ayırmışlar. Bu iqtisadi rayonlar artıq mətbuatda və tədris ədəbiyyatlarında nəşr olunmuşdur.

Bu iqtisadi rayonlar üzrə «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı» barədə Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) qəbul edilmişdir.

1. ABŞERON İQTİSADI RAYONU

Ərazisi 6 min kv. km-ə bərabər olan Abşeron iqtisadi rayonuna Bakı*, Sumqayıt şəhərləri və onların qəsəbələri, Abşeron və Xızı inzibati rayonları daxildir.

İqtisadi rayonun relyefinin formalaşmasında Böyük Qafqaz dağlarının rolu böyükdür. Qara dəniz sahillərindən başlayan Böyük Qafqaz dağları (uz.1500 km) Xəzər sahilində (Abşeron yarımadasında) qurtarır. İqtisadi rayonun Xızı rayonu ərazisi tamamilə dağlıqdır. Qobustan ərazisi də dərəli-təpəli xarakter daşıyır. Bura-

da çoxlu miqdarda palçıq vulkanları mövcuddur. Bunlardan ən böyüyü Torağay vulkanıdır (400 m).

İqtisadi rayonunun iqliminin formalaşmasında Xəzər dənizi, Şimal (*Xəzri*) və cənub (*Gilavar*) hakim küləkləri çox böyük rol oynayır. Ərazisinin xeyli hissəsi quru subtropik iqlim xarakteri daşıyır. Ərazidə çay şəbəkəsi az olduğundan Samur-Abşeron kanalı, Kür-Abşeron su kəməri, yeraltı su ehtiyatı və Ceyranbatan su anbarı rayonun su ilə təchizatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Abşeron iqtisadi rayonunun ərazisi, xüsusilə Abşeron yarımadası və onun dəniz akvatoriyası zəngin neft-qaz ehtiyatlarına malikdir. Yarımadada həmçinin tikinti materialları, yodlu-bromlu neft buruq suları, çöküntü duzları, kurort-rekreasiya və Xızı rayonunun dağlıq hissələrində isə meşə ehtiyatları vardır.

İqtisadi rayonun ümumi əhalisi 2,5 mln. nəfərdir. Əhalinin təbii artımı bir o qədər də yüksək deyildir. Hər 1000 nəfərə təbii artım 8 nəfərdir (2001-ci il). Əhalisinin 95%-dən çoxunu şəhər əhalisi, 5%-ə qədərini isə kənd əhalisi təşkil edir. İqtisadi rayonda əhalinin sıxlığı hər kv. km-ə 400 nəfərdən çoxdur. Rayonda çox böyük əmək ehtiyatı potensialı vardır.

Abşeron iqtisadi rayonu digər iqtisadi rayonlara nisbətən çox güclü sənaye sahələrinə malikdir. Respublika üzrə ümumi sənaye məhsullarının 60%-dən çox hissəsi təkcə bu rayonun payına düşür. Rayonda neft-qaz çıxarma və onların emalı, qara və əlvan metallurgiya, maşınqayırma, kimya və neft kimya, tikinti materialları, yüngül və yeyinti sənayesi sahələri inkişaf etmişdir. Bakı və Sumqayıt respublikanın ən iri sənaye mərkəzləridir. Bakıda neft-qaz emalı, poladəritmə, neftmaşınqayırma, elektrotexnika, cihazqayırma, gəmiqayırma və təmiri, sement, bir çox istehlak malları istehsal edən müəssisələr cəmləşmişdir. Kimya şəhəri kimi tanınan Sumqayıtda qara və əlvan metallurgiya, sintetik kauçuq, polietilen, xlor, İEM-1, İEM-2 və s. kimi sənaye müəssisələri vardır.

İqtisadi rayonun Abşeron və Xızı inzibati rayonları tərəvəzçilik, taxılçılıq, quşçuluq və heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşmışlar. Bu iki rayon Bakı və Sumqayıt mərkəzlərin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə mütəmadi olaraq təmin edir.

İqtisadi rayonda bitkiçiliyin əkin sahəsi 4,8 min hektardır. 2003-cü ildə rayonda 3,3 min ton taxıl istehsal edilmişdir. Burada iri buynuzlu mal-qaranın sayı 30,1 min baş, qoyun və keçilərin sayı isə 198,4 min başdır. Həmin ildə rayonda 4,8 min t ət, 27,5 min t süd istehsal olunmuşdur.

İqtisadi rayonda nəqliyyat şəraiti çox yaxşıdır. Abşeron iqtisadi rayonu respublikanın dəniz, dəmir, avtomobil, hava yolları və boru kəmərləri nəqliyyatlarının uyğunluqlu şəkildə inkişaf etdirilməsinə görə ən mühüm ərazisi hesab olunur.

Rayonun perspektiv inkişafı əsasən neft-qaz sənayesi ilə bağlıdır. Gələcəkdə buradan Türkiyəyə, Avropa ölkələrinə nəql ediləcək neft və qaz rayonun iqtisadi inkişafında çox böyük rol oynayacaqdır.

**Bakı şəhəri Azərbaycanın digər rayonları ilə müqayisədə daha yüksək inkişaf etdiyindən bu Dövlət Programında Abşeron iqtisadi rayonunun tərkibinə daxil edilməmişdir.*

2. GƏNCƏ-QAZAX İQTİSADI RAYONU

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun sahəsi 12,4 min kv. km-dir. İqtisadi rayonun tərkibinə respublika tabeliyində olan Gəncə və Naftalan şəhərləri, Qazax, Akstafa, Tovuz, Şəmkir, Goranboy, Gədəbəy, Daşkəsən, Samux və Xanlar inzibati rayonları daxildir.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu respublikanın qərbində, Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının qovuşduğu ərazidə yerləşir. Lakin onun ərazisinin 90%-dən çoxunu rayonun relyefinin formalaşma-

sında mühüm rol oynayan Kiçik Qafqaz dağları tutur.

Rayon ərazisindən axan Kür, Akstafaçay, Şəmkirçay, Tovuzçay, Zəyəmçay və s. eləcə də Mingəçevir, Şəmkir, Yenikənd və Akstafa su anbarlarının çox böyük hidroenerji və suvarma əhəmiyyəti vardır. Rayonun içməli suya olan tələbatının xeyli hissəsi Göygöl suyunun hesabınadır.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu, xüsusilə «Azərbaycan Uralı» adlandırılan Daşkəsən zəngin faydalı qazıntı ehtiyatlarına malikdir. Burada dəmir və alunit filizləri, kobalt, qızıl, kükürd kolçedanı, mərmer, bentonit, daş karxanaları, təbii əhəng və s. ehtiyatlar cəmləşmişdir.

Rayonun ümumi əhalisi 1,2 mln. nəfərdir. Təbii artım Daşkəsən (hər 1000 nəfərə 12-13) və Gədəbəy (11) rayonlarında yüksəkdir. Gəncədə (4) və başqa rarıda (6-7) azdır. Əhalisinin 58,2%-ni (700 min nəfər) kənd əhalisi 41,8%-ni (500 min nəfər) isə şəhər əhalisi təşkil edir.

Gənc-Qazax iqtisadi rayonunda sənayenin ən mühüm sahələri dağ-mədən, əlvan metallurgiya, elektroenergetika, toxuculuq, maşınqayırma, tikinti, şərəbcılıq və s. ibarətdir. İqtisadi rayonda Gəncə sənayenin cəmləşdiyi ən mühüm şəhərdir. İqtisadi rayon üzrə ümumi sənaye məhsulunun 75%-i bilavasitə Gəncə şəhərinin payına düşür. Şəmkir (380 min kv) və Yenikənd (150 min kv) SES-ləri respublikada elektrik enerjisinin 20%-dən çoxunu verir.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı da inkişaf etmişdir. Kənd təsərrüfatının strukturunda taxılçılıq, üzümçülük, kartof və tərəvəzçilik, heyvandarlıq əsas yer tutur. Ərazidə geniş yer tutan yay və qış otlqları burada heyvandarlığın inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

2003-cü ildə iqtisadi rayonda bitkiçiliyin ümumi əkin sahəsi 541 min hek., taxıl istehsalı 740 min t, iri buynuzlu mal-qaranın sayı 867 min baş, qoyun və keçilərin sayı isə 2,5 mln. baş olmuş-

dur. İqtisadi rayonda həmin ildə 44 min t ot və 421 min t süd istehsal edilmişdir.

İqtisadi rayonun dağ rayonlarını istisna etməklə nəqliyyatı yaxşı inkişaf etmişdir. Bakı-Tbilisi dəmir və avtomobil yollarının iqtisadi rayonun ərazisindən keçməsi burada məhsuldar qüvvələrin inkişafına müsbət təsir göstərir. Yolların buradan keçməsi həm də iqtisadi rayonun iqtisadi əlaqələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rayonun perspektiv inkişafında və ixtisaslaşmasında dağ-mədən, əlvan metallurgiya, maşınqayırma, toxuculuq, şərəbçilik, üzümçülük, kartofçuluq və heyvandarlıq əsas yer tutur. Neft və qaz kəmərlərinin buradan keçməsi rayonun iqtisadi inkişaf potensialına məkan verəcəkdir.

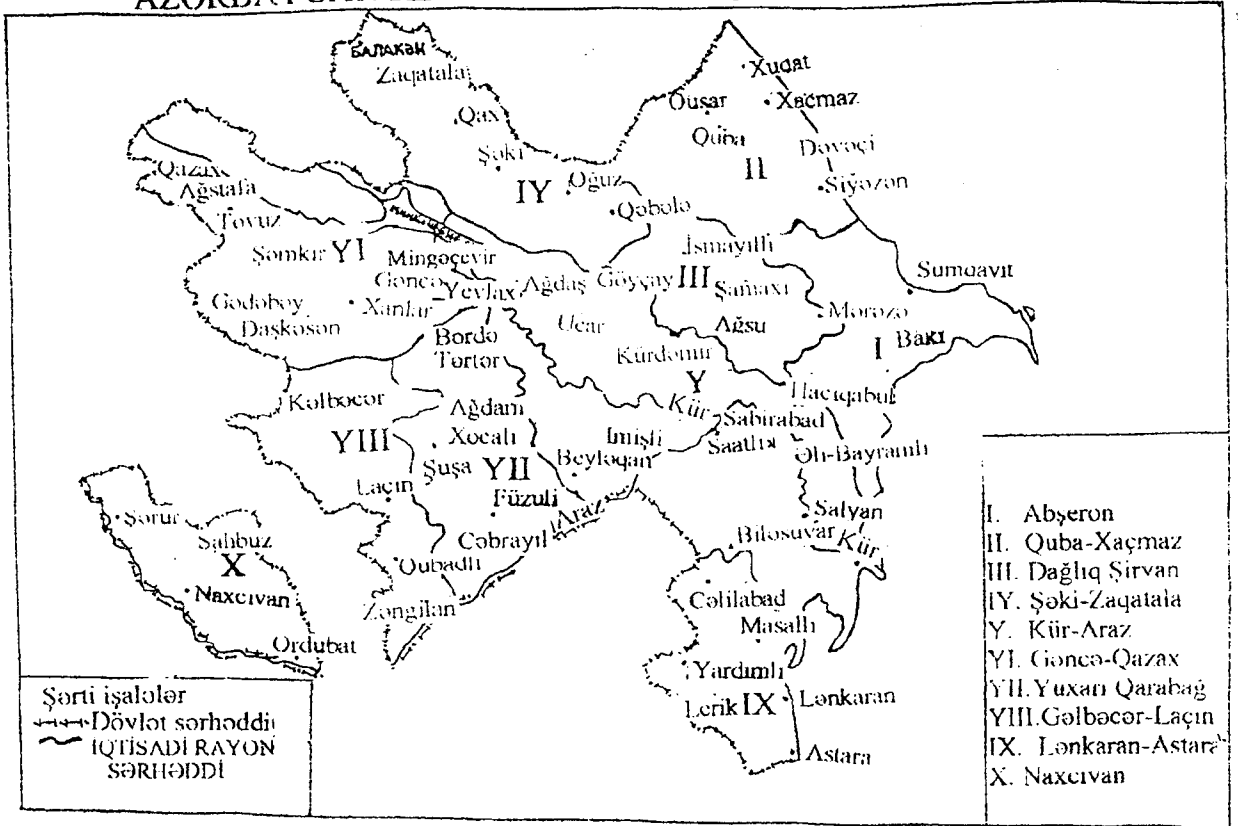
3. ARAN (KÜR-ARAZ) İQTİSADI RAYONU

Aran (Kür və Araz) eyni adlı çayların arasında yerləşən iqtisadi rayonun sahəsi 21,1 min kv. km-dir. Sahəsinə görə birinci, əhalisinin sayına görə isə Abşeron iqtisadi rayonundan sonra ikinci yeri tutur. İqtisadi rayonun tərkibinə respublika tabeliyində olan Mingəçevir və Əli Bayramlı şəhərləri, eləcə də Ağcəbədi, Ağdaş, Bərdə, Biləsuvar, Beyləqan, Yevlax, Zərdab, İmişli, Göyçay, Kürdəmir, Neftçala, Sabirabad, Saatlı, Salyan, Ucar və Hacıqabul inzibati rayonları daxildir.

Quru subtropik iqlim xarakterli Kür-Araz ovalvəgi respublikanın ən mühüm kənd təsərrüfatı zonasıdır. Kür, Araz, Tərtər, Göyçay, Türyançay və s. çaylar, Yuxarı Qarabağ və Yuxarı Şirvan kanalları, eləcə də zəngin yeraltı sular (artezianlar) rayonun suvarma təsərrüfatında və əhalinin su ilə təminatında çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

İqtisadi rayon faydalı qazıntılar cəhətdən kasıbdır. Ən

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİ RAYONLARI

mühüm yeraltı sərvəti neft və qazdır. Neft-qaz ehtiyatları əsasən Əli Bayramlı, İmişli, Neftçala və Salyan rayonları ərazisindədir. Neftçala rayonu ərazisi yod-brom istehsalı üçün neft buruq su ehtiyatları ilə zəngindir.

Kür-Araz iqtisadi rayonunun əhalisi 1,6 mln. nəfərdən artıqdır. Bunun 990 min nəfəri (64%-i) kəndlərdə, 610 min nəfəri (36%-i) isə şəhərlərdə yaşayır. Rayon zəngin əmək ehtiyatlarına malikdir.

Aran (Kür-Araz) iqtisadi rayonunun sənayesinin əsasını elektrik enerjisi istehsalı, neft-qaz çıxarma, pambıqtemizləmə, konserv, maşınqayırma, toxuculuq və s. təşkil edir. Respublika üzrə elektrik enerjisinin 75%-dən çoxunu Mingəçevir (DRES və SES), Əli-Bayramlı (DRES) və Varvara (SES) elektrik stansiyaları verir.

Aran (Kür-Araz) iqtisadi rayonu respublikanın ən inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı ərazisi hesab olunur. Rayonda kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələri taxılçılıq, pambıqçılıq, tərəvəz-bostançılıq, meyvəçilik və heyvandarlıqdan ibarətdir. İqtisadi rayonda bitkiçiliyin ümumi əkin sahəsi 540,8 min hektardır. 2003-cü ildə iqtisadi rayonda 739,6 min t taxıl istehsal edilmişdir ki, bu da respublika üzrə taxıl istehsalının 37 %-i deməkdir. Rayonda iri buynuzlu mal-qaranın sayı 867,5 min baş, qoyun və keçilərin sayı isə 2,5 mln. başdır.

Burada 2003-cü ildə 43,7 min t ət və 421,2 min t süd istehsal olunmuşdur.

Azərbaycanın tən ortasında, düzənlik ərazidə yerləşməsi, eləcə də Bakı-Tbilisi nəqliyyat sisteminin buradan keçməsi rayonun əlverişli iqtisadi coğrafi mövqeyə malik olmasına səbəb olmuşdur. Belə bir vəziyyət isə rayonun məhsuldar qüvvələrinin kompleks şəkildə inkişafına şərait yaradır.

4. ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADI RAYONU

Respublikanın şimal-qərb hissəsində yerləşən Şəki-zaqatala iqtisadi rayonunun sahəsi 8,9 min kv. km-dir. İqtisadi rayonun tərkibinə Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Qəbələ və Oğuz inzibati rayonları daxildir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu respublikanın ikinci (Lənkəran-Astara zonasından sonra) rütubətli subtropik rayonudur. Sel hadisələrinin tez-tez baş verməsinə görə fərqlənən rayonun Kişçay, Talaçay, Katexçay, Balakənçay, Kürmuxçay və s. çayları bu baxımdan daha fəal rol oynayırlar.

İqtisadi rayonun zəngin faydalı zəzıntıları olmasa da Balakən rayonu ərazisindəki Filizçay mis-molibden tərkibli polimetal yatağı respublikada çox böyük perspektivə malikdir. Rayonun geniş ərazisi də meşə ehtiyatı ilə zəngindir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun ümumi əhalisi 540 min nəfərdir ki, bunun da 140 min nəfərini şəhər, 400 min nəfərini isə kənd əhalisi təşkil edir.

İqtisadi rayonun sənayesi əsas etibarilə ipəkçilik, tütün fermentasiyası, konserv, findıqtəmizləmə və s. istehsalından ibarətdir. Filizçay yatağı istifadəyə verildikdən sonra rayonun dağ-mədən sənayesinin inkişafına səbəb olacaqdır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu da respublikanın ən mühüm kənd təsərrüfatı zonalarındandır. Rayonda bitkiçiliyin əkin sahəsi 127 min hektardır. Burada kənd təsərrüfatı əsas etibarilə taxılçılıq, baramaçılıq, tütüncülük, qərzəkli meyvəçilik və heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşmışdır. 2003-cü ilin məlumatına görə iqtisadi rayonda 184,8 min t taxıl, 14,3 min t-dan artıq ət, 134 min t süd istehsal edilmişdir. İri buynuzlu mal-qaranın sayı 252,4 min baş, qoyun və keçilərin sayı isə 694,2 min başa çatır.

1985-ci ildə işə düşmüş Yevlax-Balakən dəmir yolu

(uz.169 km) rayonun iqtisadi inkişafında və iqtisadi əlaqələrində çox böyük rol oynayır.

5. LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADI RAYONU

Respublikanın cənub-şərq ərazisində yerləşən Lənkəran iqtisadi rayonu qərbdən Talış dağları, şərqdən isə Xəzər dənizi ilə əhatələnmişdir. Rayonun ümumi sahəsi 6 min kv. km-dir. İqtisadi rayonun tərkibinə Lənkəran, Astara, Masallı, Cəlilabad, Lerik, və Yardımlı inzibati rayonları daxildir.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu respublikada özünün rütubətli subtropik iqlim şəraiti ilə fərqlənir. Respublikada ən çox yağıntı da (1200-1700 mm) məhz burada düşür. Rayonun iqlimi qışı yumşaq və mülayim keçir.

İqtisadi rayonun təbii sərvətləri kasıb olsa da Xəzər dənizinin balıq ehtiyatı, müalicə suları və nadir meşəlikləri onun iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır.

İqtisadi rayonun ümumi əhalisi 770 min nəfərdir ki, bunun da 190 min nəfərini şəhər, 580 min nəfərini isə kənd əhalisi təşkil edir. Respublikada ən yüksək təbii artım göstəricisi Lənkəran-Astara iqtisadi rayonundadır.

İqtisadi rayonda sənayenin ən mühüm sahələri çay emalı, balıq və tərəvəz konservləri istehsalından ibarətdir. İqliminin əlverişliliyi ilə əlaqədar olaraq burada çayçılıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, sitrus meyvəçiliyi və heyvandarlıq inkişaf etmişdir. İqtisadi rayonda bitkiçiliyin ümumi əkin sahəsi 100 min hektara çatır. 2003-cü ildə iqtisadi rayonda 191 min t-dan artıq taxıl, 12,6 min t ət, 148,5 min t-na qədər süd istehsal edilmişdir. Burada iri buyuzlu mal-qaranın sayı 277,5 min baş, qoyun və keçilərin sayı isə 407 min baş təşkil edir. Lənkəran-Astara zonasında zebu növlü mal-qara da yetişdirilir.

İqtisadi rayonun inkişafında Bakı-Astara dəmir və avtomobil yollarının rolu böyükdür. Gələcəkdə Astaradan İrana çəkiləcək dəmir yolunun rayon üçün çox böyük əhəmiyyəti olacaqdır. Xəzərin sahilində yerləşməsinə baxmayaraq rayonda dəniz nəqliyyatı çox zəif inkişaf etmişdir. Balıqçılığı inkişaf etdirmək üçün rayonun çox böyük potensial imkanları vardır. Bu potensial onun Xəzər dənizi ilə əhatə olunmasıdır.

6. QUBA-XAÇMAZ İQTİSADI RAYONU

Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu şimaldan Dağıstan MR-lə sərhədlənir, cənub-qərbdən Böyük Qafqaz dağları, şərqdən isə Xəzər dənizi ilə əhatələnir. Sahəsi 7 min kv. km-ə bərabərdir. İqtisadi rayonun tərkibinə Quba, Qusar, Xaçmaz, Dəvəçi və Siyəzən inzibati rayonları daxildir.

İqtisadi rayonun ən mühüm təbii sərvəti neft və qazdır. Siyəzən və Dəvəçi rayonları ərazilərində neft və qaz çıxarılır. Kurort və rekreasiya ehtiyatları əsasən Xəzər dənizi sahillərində formalaşmışdır.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun ümumi əhalisi 460 min nəfərdir. Əhalisinin 136 min nəfərini şəhər, 324 min nəfərini isə kənd əhalisi təşkil edir.

Sənayesinin strukturunda neft-qaz çıxarma, qaz emalı (Siyəzən), meyvə-tərəvəz konservləri, xalça toxuculuğu, elektrotexnika maşınqayırma (Quba) və s. üstünlük təşkil edir.

Rayon respublikada tərəvəzçilik və tumlu meyvəçilik üzrə ixtisaslaşmışdır. İqtisadi rayonda kənd təsərrüfatı bitkiçiliyin ümumi əkin sahəsi 98,6 min hektardır. 2003-cü ildə burada 203 min tona qədər taxıl, 19,1 min t ət və 104 min t süd istehsal olunmuşdur. İri buynuzlu mal-qaranın sayı 192,6 min baş, qoyun və keçilərin sayı isə 553,6 min başdır.

Bakı-Rostov dəmir və şosse yollarının buradan kəsməsi və Xəzər dənizi ilə əhatələnməsi rayonun inkişafına müsbət təsir göstərir.

7. DAĞLIQ ŞİRVAN İQTİSADI RAYONU

Böyük Qafqaz dağlarının cənub-qərb hissəsində yerləşən Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun sahəsi 6 min kv. km-dir. İqtisadi rayonun tərkibinə Şamaxı, Ağsu, İsmayilli və Qobustan inzibati rayonları daxildir. Təbii ehtiyatları yox dərəcəsindədir. Qobustan rayonu ərazisində az miqdarda neft və qaz ehtiyatları vardır.

İqtisadi rayonun ümumi əhalisi 263 min nəfərdir. Əhalisinin 70 min nəfərini (28%-i) şəhər, 123 min nəfərini isə (72%-ni) kənd əhalisi təşkil edir.

Rayonun sənəyi nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Sənayesində şərəbçilik, xalçaçılıq, misgerlik (Lahıc qəsəbəsində) və s. əsas yer tutur. Kənd təsərrüfatı üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşmışdır. Rayonda bitkiçiliyinin ümumi əkin sahəsi 91 min hektardır. 2003-cü ildə iqtisadi rayonda 196,4 min t taxıl, 8,4 min t ot, 74,6 min t-na qədər süd istehsal edilmişdir. İri buynuzlu mal-qaranın sayı 122 min baş, qoyun və keçilərin sayı isə 636 min başa çatır. Heyvandarlığın daha intensiv inkişaf etdirilməsi üçün rayon ərazisində zəngin yay və qış otlaqları mövcuddur.

8. NAXÇIVAN İQTİSADI RAYONU

Respublika ərazisindən təcrid olunmuş (anklav vəziyyətdə) Naxçıvan MR 1924-cü il fevralın 9-da yaradılmışdır. Sahəsi 5,5 min kv. km-dir. İqtisadi rayonun tərkibinə Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Ordubad, Şərur, Şahbuz, Sədərək və Kəngərli (2004-cü ildə təşkil edilmişdir) inzibati rayonları daxildir.

Naxçıvan iqtisadi rayonunun əhalisi 370 min nəfərə çatır. Bunun 115 min nəfəri şəhər, 255 min nəfəri isə kənd əhalisidir.

Ərazisində zəngin təbii ehtiyatlar mövcuddur. Burada polimetal, tikinti materialları, daş duz, mineral bulaqlar, qızıl və s. ehtiyatlar vardır. Sənayesində əsas yeri dağ-mədən (Paraqaçay və Gümüşlü polimetal, Nehrəm və Duzdağ daş duz), mineral sudoldurma, maşınqayırma, tikiş və xalça toxuculuğu, şərəbçilik, tikinti materialları və s. tutur. Araz çayı üzərində SES işləyir. Gələcəkdə Araz çayı üzərində İranla müştərək yeni Ordubad SES-i də tikiləcəkdir.

İqtisadi rayonun kənd təsərrüfatında taxılçılıq, çəyirdəkli meyvəçilik, üzümçülük, şəkər çuğunduru və heyvandarlıq üstünlük təşkil edir. Bitkiçiliyin ümumi əkin sahəsi 46,6 min hektardan artıqdır. İqtisadi rayonda 81,5 min t taxıl, 100 min t-dan artıq şəkər çuğunduru, 6,9 min t ət, 58,5 min t-na qədər süd istehsal edilmişdir (2003-cü il). İri buynuzlu mal-qaranın sayı 81 min baş, qoyun və keçilərin sayı isə 475 min başa çatır. Culfa-İran dəmir yolu xətti və Türkiyəni birləşdirən «Ümid Körpüsü» Naxçıvan MR-nın iqtisadi inkişafında və xarici iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayır. Lakin onun blokada vəziyyətində olması iqtisadi rayonun inkişafına maneçilik törədir.

9. YUXARI QARABAĞ İQTİSADI RAYONU

Yuxarı Qşarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycanın cənub-qərb hissəsində-Kiçik Qafqaz dağları sahəsində yerləşir. Sahəsi 7,2 min kv. km-dir. İqtisadi rayonun tərkibinə respublika tabeliyində olan Xankəndi şəhəri, Ağdam, Törtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cöbrayıl və Füzuli inzibati rayonları daxildir.

İqtisadi rayon zəngin təbii sərvətlərə malikdir. Bunlardan ən mühümləri polimetal, vulkanik mənşəli rəngarəng tikinti daşları,

mineral və müalicə suları, kurort-rekreasiya ehtiyatları və s-dən ibarətdir.

Rayonun ümumi əhalisi 440 min nəfərdir. Şəhər əhalisinin sayı 182 min nəfər, kənd əhalisinin sayı isə 429 min nəfərdir.

İqtisadi rayonun sənayesinin əsasını ipəkçilik, şərəbçilik, xalçaçılıq, maşınqayırma, tikinti materialları istehsalı və s. təşkil edirdi (1990-cı ilədək).

İqtisadi rayon (Tərtər rayonu istisna olmaqla) erməni işğalçıları tərəfindən müvəqqəti olaraq zəbt edilmişdir. Respublikanın ayrı-ayrı rayonlarında yaşayan qarabağlılar təsərrüfat sahələri ilə məşğul olurlar. Onların öhdəsində olan 53,8 min hektar əkin sahəsindən 93 min t-dan artıq taxıl və başqa bitkiçilik məhsulları əldə etmişlər. Onlar tərəfindən 80 min baş iri buynuzlu mal-qara, 418 min baş qoyun və keçi yetişdirilmiş və bunlardan isə 5 min t et və 58 min t süd istehsal edilmişdir.

Erməni qəsbkarlarından azad edildikdən sonra iqtisadi rayonun çox böyük inkişaf etmə potensialı vardır.

10. KƏLBƏCƏR-LAÇIN İQTİSADI RAYONU

Respublikanın cənub-qərb hissəsində yerləşən Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun sahəsi 6,4 min kv. km-dir. İqtisadi rayonun tərkibinə Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubatlın inzibati rayonları daxildir.

İqtisadi rayonun ərazisində qızıl, civə, polimetal, tikinti materialları, meşə, mineral sular və s. kimi təbii sərvətlər ehtiyatı vardır.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun ümumi əhalisi 210 min nəfərə çatır ki, bunun da 40 min nəfərini şəhər, 170 min nəfərini isə kənd əhalisi təşkil edir.

Sənayenin inkişafı baxımından respublikanın ən zəif inkişaf

etmiş iqtisadi rayondur. Sənayenin ən mühüm sahələri kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanmışdır.

İqtisadi rayon bütünlüklə erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olunmuşdur. Respublikanın müxtəlif rayonlarında məskunlaşmış Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubalı əhalisi kənd təsərrüfatı ilə məşğuldurlar. Onların öhdəsində olan 1,8 min hektar əkin sahəsindən 2003-cü ildə 2,8 min t taxıl və digər bitkiçilik məhsulları, mövcud olan 31,8 min baş iri buynuzlu mal-qara və 265,2 min baş qoyun və keçidən isə 1,7 min t et və 17 min t-na qədər süd istehsal olunmuşdur.

Əlbəttə, yaxın vaxtlarda iqtisadi rayon erməni işğalçılarından azad olunacaq və öz əvvəlki inkişaf yoluna qədəm qoyacaqdır.

Azərbaycanın iqtisadi rayonları üzrə kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələrinin iqtisadi göstəriciləri (2003-cü il)

İqtisadi rayonlar	Bitkiçiliyin əkin sahəsi (min hek)	Taxıl istehsalı (min t)	İri-buynuzlu mal-qara (min baş)	Qoyun və keçilər (min baş)	Ət istehsalı (min t)	Süd istehsalı (min t)
1	2	3	4	5	6	7
Abşeron	4,8	3,3	30,1	198,4	4,8	27,5
Gəncə-Qazax	155,0	260,0	274,4	1510,6	16,5	140,3
Aran (Kür-Araz)	540,8	739,6	867,5	2447,5	43,7	421,2
Şəki-Zaqatala	127,6	184,8	252,4	694,2	14,3	133,9
Lənkəran-Astara	99,6	191,1	277,5	407,0	12,6	148,5
Quba-Xaçmaz	98,6	203,3	192,6	553,6	19,1	104,4

1	2	3	4	5	6	7
Dağlıq Şirvan	90,9	196,4	122,1	636,2	8,4	74,6
Naxçıvan MR	46,6	81,5	81,2	474,9	6,9	58,5
Yuxarı Qarabağ	53,8	93,8	79,8	418,4	4,9	41,4
Kəlbəcər-Laçın	1,8	2,8	31,8	265,2	1,7	16,3
Respublika üzrə cəmi:	1.220	2.058	2.242	7.280	135.0	1.168

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT QORUQLARI

Əsrimizin axırlarında elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda bəşəriyyətin qarşısında duran qlobal problemlərdən biri də təbiətin ekoloji mühitinin pozulması ilə əlaqədar olaraq nəslə kəsilməkdə olan fauna və floranın qorunub saxlanması məqsədilə yaradılan qoruq və yasaqların təşkilidir. Dünyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da nəslə kəsilməkdə olan və məhv edilmiş bitki və heyvanat aləminin bir çox növləri «Qırmızı kitaba» düşmüş, onların qorunub saxlanması məqsədilə Dövlət qoruqları və yasaqlar yaradılmışdır. Hazırda Azərbaycan ərazisində 15 dövlət qoruğu və 18 yasaq mövcuddur. Azərbaycanda qoruqların ümumi sahəsi 197 min, yasaqların sahəsi isə 244 min hektara çatır. Son illərdə respublikanın dövlət qoruq və yasaqlarının nadir bitki və heyvan növləri məhv edilir və hətta bəzilərinin kökü tamamilə kəsilmək dərəcəsinə gəlib çatmışdır. Təbiətin bu güşəsinə diqqət yetirmək və nadir bitki və heyvan növlərini gələcək nəsillər üçün qoruyub-

saxlamaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs borcu olmalıdır.

1. HİRKAN DÖVLƏT QORUĞU

Hirkan qoruğu Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində – Lənkəran rayonunun ərazisində yerləşir. Sahəsi 2,9 min hektara çatan bu qoruq 1936-cı ildə yaradılmışdır. Qoruğun meşələrində əsasən relikt və endemik ağac və kol bitkiləri qorunur. Burada III dövürün nadir incisi olan dəmir ağacı, Lənkəran akasiyası, şabalıdyarpaq palıd, Qafqaz xurması, Hirkan ənciri və s. qoruğun qiymətli bitkiləri hesab olunur. Vaxtilə Hirkan qoruğu meşələrində pələng, bəbir və s. kimi yırtıcı heyvanlar yaşamış, lakin indi onlardan əsər-ələmət qalmamışdır. «Hirkan» adı Xəzərin ən qədim adlarından biri kimi qədim tayfaların adından götürülmüşdür.

2. GÖYGÖL DÖVLƏT QORUĞU

Qoruq 1965-çi ildə təşkil olunmuşdur. Sahəsi 7,1 min hektardan artıqdır. Xanlar rayonunun ərazisinə daxildir. Qoruğun yaradılmasından əsas məqsəd təbii kompleksləri - zəngin və qiymətli bitki və heyvanlar aləmini qoruyub-saxlamaqdan ibarətdir. Burada xüsusilə eldar şamı, maral və s. bitki və heyvan növləri qorunur. Meşələrlə əhatələnmiş Göygöldən başqa burada Qaragöl, Zəligöl, Maralgöl, Şamlıqgöl və s. füsunkar dağ gölləri də vardır.

3. ZAQATALA DÖVLƏT QORUĞU

Zaqatala qoruğu Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşir və Zaqatala və Balakən rayonlarının ərazini əhatə edir. Qoruq 1929-

cu ildə yaradılmış və sahəsi 24,8 min hektara çatır. Qoruğun 95%-dən çox hissəsi meşəliklərlə örtülmüşdür. Qoruqda dağ keçiləri, qonur ayı, qırqovullar, endemik müalicə bitkiləri və s. mühafizə olunur.

4. İLİSU DÖVLƏT QORUĞU

İlisu dövlət qoruğu Azərbaycanın Böyük Qafqaz təbii vilayətində, Qax rayonunun ərazisinin bir hissəsini əhatə edir. Sahəsi 9,3 min hektar olan qoruq 1987-ci ildə yaradılmışdır. Qoruğun 94%-ni meşəliklər tutur. Burada əsasən endemik bitki növləri, müxtəlif növ quşlar və heyvanlar qorunur.

5. İSMAYILLI DÖVLƏT QORUĞU

Qoruq Azərbaycanın Böyük Qafqaz təbii vilayətinin cənub-şərq hissəsində, İsmayıllı rayonu ərazisində təşkil edilmişdir. 1981-ci ildə yaradılmış qoruğun sahəsi 5,8 min hektardır. Qoruqda əsasən qonur ayı, turac və s. heyvan və quşlar, habelə nadir və qiymətli bitki və ağac növləri mühafizə olunur.

6. PİRQULU DÖVLƏT QORUĞU

Pirqulu qoruğu Şamaxı rayonu ərazisində 1968-ci ildə yaradılmışdır. Qoruğun sahəsi 1,5 min hektardır. Qoruq özünəməxsus bitki örtüyünü, xüsusən meşə, nadir heyvan və quş növlərini və astroiklim hava şəraitini qoruyub-saxlamaq məqsədilə yaradılmışdır. Qoruqda həmişəyaşıl bəzək və meyvəli qaracöhrə, göyrüş, demirqara və s. kimi ağac növləri, eləcə də çüyür, qonur ayı, maral, turaç, berkut, çöl qartalı və s. heyvan və quş növləri qorunur.

7. ALTAĞAÇ DÖVLƏT QORUĞU

Respublika ərazisində yeni qoruqlardan olan Altağac qoruğu Xızı rayonu ərazisində 4,4 min hektar ərazini əhatə edir. Qoruq 1958-çi ildə təşkil olunmuşdur. Təbii-iqlim və landşaft xüsusiyyətinə görə Pirqulu qoruğunun davamı olan Altağac qoruğunda nadir fauna və flora malik olan landşaft kompleksi mühafizə olunur. Ərazisinin 89%-ni tutan meşəliklərində qiymətli ağac və kol bitkiləri, heyvanat aləmindən isə çöl donuzları ön mühüm eksponatlarından hesab olunur.

8. TÜRANÇAY DÖVLƏT QORUĞU

Ağdaş və Yevlax rayonlarının ərazisində təşkil olunmuş bu qoruğun ərazisi 12,6 min hektar olmaqla 1958-çi ildə yaradılmışdır. Qoruğun yaradılmasından əsas məqsəd Bozdağın arid meşə landşaft kompleksini qoruyub-saxlamaqdır. Türyançay qoruğunda qonur ayı, çöl donuzu, çöl pişiyi, köklik, saqqızağacı və s. ağac növləri mühafizə olunur.

9. BƏSİTÇAY DÖVLƏT QORUĞU

Zəngilan rayonu ərazisində 1974-cü ildə təşkil olunmuş qoruğun sahəsi 107 hektardır. Qoruq Bəsitçay vadisində meşə ağaclarının nəhəngi hesab olunan nadir təbii şər qınarı meşə kompleksini qoruyub-saxlamaq məqsədilə təşkil olunmuşdur. Nadir şər qınarının dünyada çox az yayılmasının və son illərdə onun arealının azalması səbəbindən «Qırmızı kitaba» daxil edilmişdir. Adətən 1200-1500 il yaşı olan bu qınar ağaclarına respublikanın bir çox rayon və şəhərlərində də rast gəlinir. Ermənilərin təsiri altına keçmiş bu qoruğa çox böyük ziyan dəymişdir.

10. QARAYAZI DÖVLƏT QORUĞU

Qarayazı qoruğu Akstafa rayonu ərazisində 1978-ci ildə təşkil edilmişdir. Qoruq Kür çayı boyunca uzanaraq Azərbaycan ərazisində 4,9 min hektar sahəni tutur. Qoruğun ərazisinin 72% -ə qədərini Kür çayı vadisindəki tuqay meşələri təşkil edir. Təbiətin nadir və füsunkar tuqay meşələrində əsasən palıd, ağyarpaq qovaq, akasiya, titrək qovaq, söyüd və s. ağac növləri, eləcə də maral, çöl donuzu və s. heyvan növləri mühafizə olunur. Lakin çox təəssüf ki, təbiətin incisi olan tuqay meşələrinin sahəsi get-gedə azalır və qırılıb məhv edilir. Tuqay meşələrinin xeyli hissəsi Mingəçevir, Yenikənd və Şəmkir su anbarlarının altında qalmışdır.

11. ŞİRVAN DÖVLƏT QORUĞU

Kür-Araz ovalığının Şirvan düzündə, Salyan və Neftçala rayonlarının ərazisində 1969-cu ildə yaradılmışdır. Sahəsi 26 min hektara çatır. Qoruqda təbiətin incilərindən olan ceyran və müxtəlif quşların ekoloji kompleksi mühafizə olunur.

12. QIZILAĞAC DÖVLƏT QORUĞU

Qoruq Xəzərin cənub-qərb sahilində, eyni adlı körfəzdə yerləşməklə Lənkəran rayonu ərazisinə daxildir. Qoruq 1929-cu ildə təşkil edilmiş və 88,3 min hektar sahəni əhatə edir. Burada müxtəlif köçəri quşların və heyvan növlərinin ekoloji kompleksi qorunur. Qoruğun ərazisində balıqyetidirmə zavodu da fəaliyyət göstərir.

13. AĞGÖL DÖVLƏT QORUĞU

Ağgöl qoruğu Ağcabədi və Beyləqan rayonları ərazisinin bir

hissəsini əhatə edir. 1978-çi ildə təşkil edilmiş bu qoruğun sahəsi 5,2 min hektardır. Burada müxtəlif quşların və heyvanların ekoloji kompleksi qorunub-saxlanılır.

14. QOBUSTAN DÖVLƏT QORUĞU

Qobustan qoruğu Bakı şəhərinin 65 km-liyində, Qaradağ və Abşeron rayonlarının ərazilərinin bir hissəsini əhatə edir. 1966-cı ildə yaradılmışdır. Sahəsi 4,4 min hektardır. Burada tarixi-mədəniyyətimizi, qədim qaya yazılarını, kurqanları, qədim yaşayış mağaralarını, qaval daşını və s. tarixi yaddaşlarımızı mühafizə etmək məqsədilə yaradılmışdır.

15. QARAGÖL DÖVLƏT QORUĞU

1987-ci ildə təşkil edilmiş qoruğun ərazisi 240 hektara çatır. Qoruq əsasən Laçın və qismən də Gorus rayonlarının ərazilərini əhatə edir. Burada əsasən dağ gölü xarakterli landşaft kompleksi qorunub-saxlanılır. Erməni qəsbkarları qoruğa çox böyük ziyan vurmuşdur.

Azərbaycan ərazisində 18-ə qədər dövlət yasaqları da yaradılmışdır. Yasaqlıq respublikanın müəyyən ərazisində fauna və florasının hər hansı bir komponentinin müvəqqəti qorunması üçün təşkil edilmişdir. Belə yasaqlardan Şəki, İsmayılı, Qusar, Laçın, Qubadlı, Ordubad, Bərdə, Bəndovan, Abşeron, Gil adası, Bulla adası və s. göstərmək olar.

**AZƏRBAYCANIN İRİ ŞƏHƏR VƏ RAYONLARININ YARANMA
TARIXİ, SAHƏSİ VƏ BAKI ŞƏHƏRİNDƏN MƏSAFƏSİ**

Şəhər və inzibati rayonlar	Yaranma tarixi	Sahəsi (min km ²)	Bakı şəhərindən məsafəsi (km)
1	2	3	4
Bakı	III əsr	2,13	-
Gəncə	VII əsr	0,11	375
Sumqayıt	1949	0,08	31
Mingəçevir	1948	0,13	288
Naxçıvan	II əsr	0,12	536
Xankəndi	1923	0,08	392
Əli Bayramlı	1954	0,03	132
Abşeron	1963	1,36	5
Ağdam	1930	1,15	362
Ağdaş	1930	1,05	249
Ağcabədi	1930	1,76	263
Ağstafa	1990	1,50	461
Ağsu	1943	1,02	162
Astara	1930	0,62	313
Balakən	1930	0,92	394
Beyləqan	1939	1,13	265
Bərdə	1930	0,96	314
Biləsuvar	1930	1,40	182
Cəbrayıl	1930	1,05	338
Cəlilabad	1930	1,44	210
Daşkəsən	1930	1,05	397
Dəvəçi	1930	1,09	122
Füzuli	1963	1,39	310

1	2	3	4
Gədəbəy	1930	1,29	444
Goranboy	1930	0,79	317
Göyçay	1930	0,74	226
Hacıqabul	1990	1,64	113
Xaçmaz	1930	1,05	157
Xanlar	1930	1,03	364
Xızı	1990	1,9	104
Xocalı	1991	0,97	375
Xocavənd	1991	1,46	334
İmişli	1930	1,82	230
İsmayıllı	1939	2,06	185
Kəlbəcər	1930	3,05	445
Kürdəmir	1930	1,63	189
Qax	1930	1,49	345
Qazax	1930	0,70	470
Qəbələ	1930	1,55	225
Qobustan	1990	1,37	101
Quba	1930	2,58	168
Qubadlı	1933	1,37	403
Qusar	1930	1,54	180
Laçın	1930	1,84	414
Lerik	1930	1,08	323
Lənkəran	1930	1,54	268
Masallı	1930	1,79	232
Neftçala	1940	1,45	176
Oğuz	1930	1,22	268
Saatlı	1943	1,18	182
Sabirabad	1930	1,47	170
Salyan	1930	1,79	126

1	2	3	4
Samux	1992	1,45	362
Siyəzən	1992	0,70	103
Şamaxı	1930	1,61	135
Şeki	1930	2,43	305
Şəmkir	1930	1,66	399
Şuşa	1930	0,29	373
Tərtər	1934	0,96	332
Tovuz	1930	1,90	439
Ucar	1939	0,85	234
Yardımlı	1930	0,67	286
Yevlax	1935	1,54	287
Zaqatala	1930	1,35	372
Zəngilan	1930	0,71	385
Zərdab	1935	0,86	231

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ BAYRAMLARI

Adları	Keçirilən vaxtı
1. Yeni il bayramı	1 yanvar
2. Beynəlxalq qadınlar bayramı	8 mart
3. Novruz bayramı	20-21 mart
4. Faşizm üzərində qələbə	9 may
5. Respublika günü	28 may
6. Milli qurtuluş günü	15 iyun
7. Silahlı qüvvələr günü	26 iyun
8. Dövlət müstəqilliyi günü	18 oktyabr
9. Azərbaycanın Konstitusiyası günü	12 noyabr
10. Milli dirçəliş günü	17 noyabr
11. Dünya azərbaycanlılarının həmrəy- liyi günü	31 dekabr
Dini bayramlar:	
1. Ramazan bayramı	Hər ikisi də ilin müxtəlif günlərinə düşür
2. Qurban bayramı	

MÜNDƏRİCAT

	Səh.
Giriş.....	3
Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları.....	5
Azərbaycanın indiki ərazisinin formalaşması haqda tarixi-coğrafi məlumat.....	14
Əhalinin demoqrafik xüsusiyyətləri və ərazidə məskunlaşması.....	17
Yanacaq-energetika kompleksi.....	28
<i>Neft-qaz sənayesi</i>	28
<i>Elektroenergetika</i>	40
Metallurgiya sənayesi.....	45
Maşınqayırma sənayesi.....	53
Kimya və neft-kimya sənayesi.....	59
Tikinti materialları sənayesi.....	67
Yüngül sənaye.....	71
Yeyinti sənayesi.....	77
Aqrar-sənaye kompleksi.....	80
<i>Torpaq fondu və onun istifadəsinin vəziyyəti</i>	81
<i>Bitkiçilik</i>	86
<i>Heyvandarlıq</i>	103
Nəqliyyat və iqtisadi əlaqələr.....	110
Əhaliyə xidmət sahələri.....	117
Azərbaycanın iqtisadiyyatında Xəzər dənizinin rolu.....	123
Azərbaycanın iqtisadi rayonları.....	126

Azərbaycanın dövlət qoruqları.....	140
Azərbaycanın iri şəhər və rayonlarının yaranma tarixi, sahəsi və Bakı şəhərindən məsafəsi.....	146
Azərbaycan Respublikasının milli bayramları.....	149

Çapa imzalanıb 12. 07. 2005. Sifariş 215.

Sayı 500. Formatı 60x84 1/16.

Fiziki ç. v. 10. Hesab n. v. 8

Əla növ kağız.

AzTU – nın mətbəəsi. H. Cavid pr. 25.